

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 5, Sayı/ Issue 9 (Aralık/ December 2020), ss./pp. 455-502
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.832121

Derleme / Compilation

Geliş Tarihi/ Received: 27. 11. 2020
Kabul Tarihi/ Accepted: 10. 12. 2020

SİBİRYA'DA ÜST PALEOLİTİK ÇAĞ'DA SİMGESEL DAVRANIŞLAR VE TAŞINABİLİR SANAT NESNELERİ*

SYMBOLIC BEHAVIOR AND PORTABLE ART OBJECTS IN THE UPPER PALEOLITHIC IN SIBERIA

Evrensel Barış BERKANT**

Öz

Sibirya'da Üst Paleolitik Çağ'ın başlangıcı, en azından, günümüzden yaklaşık 47.000 öncesine tarihlenir. Öncül Üst Paleolitik Çağ'ın nasıl ortaya çıktığı ve hangi insan -alt- türüyle ilişkilendirilmesi gerektiği konusunda tartışmalar sürerken, o evrenin başından itibaren görülen dilgi temelli taş endüstrilerinin gün ışığına çıkarıldığı kültür katmanlarından "simgesel davranışlar"ı işaret eden çok sayıda maddi kültür ögesi bulunmuştur. Anatomik açıdan modern insanların Avrasya'ya yayılımı ile ilişkilendirilen "modern davranışlar" (veya "davranışsal modernlik") ve onun bir alt kümesi olan "simgesel davranışlar" kavramları altında tanımlanan pek çok unsurun Sibirya'da Öncül Üst Paleolitik Çağ'ın başından itibaren görülmesi, o yeni kültürün modern insan topluluklarına atfedilmesi yönünde önemli bir destek olarak görülebilir. Bu makalede, Sibirya'da Üst Paleolitik Çağ'ın başlangıcı hakkındaki hipotezleri, sorunları; o çağda görülen "simgesel davranışlar"a işaret eden bulguları ve öne çıkan örnekleri; ölü gömme

* Bu makale, "kısmen", yazar tarafından Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda tamamlanmış doktora tezinden türetilmiştir. Makalenin 1, 2 ve 3. bölümlerindeki bilgiler ilgili doktora tezi temel alınarak yazılmıştır.

** Dr., Arkeolog, İzmir/Türkiye. E-posta: evrenselbaris@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4023-1244>

ve inanca ilişkin bulgular, süs nesneleri ve takılar, taşınabilir sanat nesneleri, iki boyutlu betimlemeler, kaya ve mağara resimleri başlıkları altında incelemeye çalışacağım.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Üst Paleolitik Çağ, Simgesel Davranışlar, Paleolitik Sanat, Taşınabilir Sanat Nesneleri.

Abstract

The beginning of the Upper Paleolithic in Siberia, at least, dates back to about 47,000 years ago. While there are debates about how the Initial Upper Paleolithic emerged and which human species it should be associated with, many material culture elements that point to "symbolic behavior" were found from the cultural layers where blade-based stone industries were exposed from the beginning of that phase. From the beginning of the Initial Upper Paleolithic in Siberia, the occurrence of many elements defined under the concepts of "modern behavior" (or "behavioral modernity"), and a subset of it, "symbolic behavior", which are associated with the spread of anatomically modern humans to Eurasia, can be seen as an important support for the attribution of the new culture to modern human populations. In this article, I tried to examine the hypotheses and problems about the beginning of the Upper Paleolithic in Siberia; findings and prominent examples indicating the "symbolic behavior" seen during the Upper Paleolithic as categorized them under the headings of the evidences that related burial and belief system and the findings including ornaments and jewelry, portable art objects, two-dimensional depictions on osseous plates, rock and cave arts.

Keywords: Siberia, the Upper Paleolithic, Symbolic Behavior, Paleolithic Art, Portable Art Objects

Giriş

Günümüzde araştırmacılar arasında, Üst Paleolitik Çağ (ÜPÇ) kültürlerinin ortaya çıkışının, “anatomik açıdan modern insan”ın (*Homo sapiens sapiens*) Avrasya’ya yayılışını yansıttığı yönünde genel bir eğilim vardır. ÜPÇ’ya atfedilen maddi kültür bulguları, araştırmacılar tarafından “modern davranış(lar)”¹ ya da “davranışsal modernlik” tanımlamasıyla nitelendirilen kavramsal ve kültürel bir çerçeve içinde değerlendirilir. “Modern davranışlar” içinde değerlendirilen belli başlı maddi kültür unsurları şunlardır²: Dilgi teknolojisi; taş aletlerde yeni tipler ve standartlaşma; taş araç-gereçlerde çeşitlilik; taş endüstrilerinde kullanılan ham maddelerin uzak bölgelerden taşınması; bölgelerarası değiş-tokuş ağının kurulması; sert iklim ve çevre şartlarına uyumlanma; özenli hazırlanmış ocaklar; mağara ve kaya sığınaklarının yanı sıra açık alan yerleşimlerinin sıkça kullanılması ve böylelikle barınak yapımı; kemik aletler; kemikten üretilen iğne, tığ, bız gibi aletlerin varlığının gösterdiği üzere deriden giysi üretiminde ustalaşma; büyük memelilerin avlanmasına yönelik gelişkin ve etkin işbirliği; balık ve kuş avcılığı; avcılıkta tuzak çukurlarının kullanımı; çeşitli ham maddelerden (çeşitli kaya türleri, hayvan dişleri, kemik, mamut dişi, geyik boynuzu, deve kuşu yumurtası kabuğu vs.) yapılma süs nesneleri, takılar;

¹ İngilizcede “*modern behavior*” (veya *symbolic behavior*) şeklinde genellikle tekil olarak kullanılmasına rağmen, Türkçede hem “modern davranışlar” hem de “simgesel davranışlar” şeklinde çoğul olarak kullanılmasının kulağa daha anlamlı geldiğini ve böylelikle kastedileni daha iyi yansıttığını düşünüyorum.

² d’Errico - Stringer 2011, 1061; Mellars 2015, 4-7.

mağara resimleri; figürinler; aşı boyası (*ochre*) kullanımı; ölü gömmelerinde bir törenin yapıldığını veya bir geleneğin uyguladığına işaret eden bulgular (ölü hediyesi, boya kullanımı vs.); müzik aletleri³... Son 6 sırada sayılanlar, “modern davranışlar” kavramı içerisinde “simgesel davranışlar” başlığı altında tasnif edilir. Bunlar, öncekiler gibi işlevsel olmayan, modern insan topluluklarının sosyolojik, düşünsel ve inançsal yapısını betimleyen bulguları ortaya koyar.

Elbette, ÜPÇ’in kronolojik zaman aralığına tarihlenen kültürlerde tüm bu sayılanlara rastlanması olanaklı değildir. Bunlardan birkaçının, ortaya çıkarılan maddi kültür öğelerinin arasında bulunması, orada modern insan topluluklarının yaşadığı yönünde çıkarımda bulunulması ya da en azından o yönde bir görüş öne sürülmesi için yeterli görülür. Örneğin, Doğu Asya’da (Sarı Irmak’ın güneyi / Orta ve Güney Çin), Güneydoğu Asya’da, Melanezya’da ve Avustralya’da dilgi teknolojisi görülmez⁴. Bu coğrafyalar için modern insan topluluklarının oralara yayılışı, diğer coğrafyalar göz önüne alındığında epeyce sorunludur. Yine de Avustralya’da ölü gömme törenine dair birtakım izleri taşıyan (kırmızı aşı boyası izleri, delikli deniz kabukları) ~42.000 yıllık “Mungo Adamı” adı verilen modern insan kalıntısının (ve yakın tarihlere sahip diğer modern insan kalıntılarının) varlığının yanı sıra yassı baltalar, basit kemik aletler gibi buluntular modern insan topluluklarının -50/45.000 Yıl Önce (YÖ) civarında, belki daha öncesinde⁵- oraya ulaştığının kanıtlarını barındırır⁶. Yine, Doğu ve Güneydoğu Asya’da dilgi teknolojisinin görülmemesine rağmen, 50.000-40.000 aralığından itibaren, aslında bölgedeki Alt Paleolitik’ten gelen taş yontma geleneğinin bir devamı niteliğinde olan yonga temelli “çekirdek-ve-yonga” (*core-and-flake*) adı verilen taş endüstrilerinde daha küçük boyutlu parçalara yönelik, taş alet tiplerinin çeşitlenmesi, bazı yerleşimlerde ortaya çıkarılan ocaklar, aşı boyası kullanımı, taş endüstrilerinde yerel ham maddelerin kullanımının yanı sıra ithal ham maddelere de rastlanması gibi yenilikler, araştırmacıların modern insan topluluklarının o bölgelere ulaştığı yönünde görüş ortaya atmasına zemin hazırlamıştır⁷. Modern davranışlar listesinde yer alan bazı özelliklerin çeşitli coğrafyalarda görülmemesi, üzerinde çok fazla tartışmaya sahne olan bir konu olmakla beraber, muhtemelen bölgesel uyumlanma, çevresel ve iklimsel etkiler ile ilgilidir. Örneğin bazı araştırmacılar, Doğu ve Güneydoğu Asya’da dilgi teknolojisinin görülmemesinin nedenleri arasında, söz konusu coğrafyalarda bitkisel ham maddelerin (örneğin bambu) kullanımını ve kaliteli yerel kayaların olmamasını gösterir⁸. Bazı araştırmacılar ise bu görüşe katılmayarak aksine kanıtların olduğunu vurgular⁹. Söz konusu listede yer alan birtakım özelliklerin belli coğrafyalarda görülmemesiyle ilgili bölgesel uyumlanmanın etkisi başlıca etken olarak görülebilir. Bunun yanı sıra o coğrafyalardaki araştırmaların, Batı Avrasya’ya oranla, çok kısıtlı olması da atlanmaması gereken bir etken olarak eklenebilir.

Avrasya’nın doğusunda ve Avustralya’da görülen ÜPÇ kültürlerinin, Batı ve Kuzey Avrasya’dakilerden farklı kimlikte olması, modern insan topluluklarının ortaya çıkışı ve göç güzergâhları üzerine öne sürülen hipotezler ile doğrudan bağlantılıdır; daha doğrusu onların

³ Bu sayılan liste içerisindeki bazı bulguları (-muhtemel- ölü gömme töreni, süs nesneleri vs.), Neandertallerin yaşadığı yerleşimlerde de, çok nadir olsa da, görmek mümkündür (d’Errico - Stringer 2011, 1064-1066).

⁴ Doğu Asya’da, daha doğrusu günümüzdeki Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde, dilgi teknolojisinin yayılım alanı Sarı Irmak hattı ile sınırlıdır. Bu sınırın güneyinde şu ana kadar herhangi bir bulgu ele geçmemiştir (Qu vd. 2013, 4-8). Kore ve Japonya’da dilgi teknolojisinin varlığına dair çokça kanıt vardır. Diğer taraftan mikrodilgi teknolojisinin yayılımı sırasında (~28/27.000 Yıl Önce’nin ardından) Sarı Irmak hattının biraz güneyine inen birkaç yerleşim tespit edilmiştir. Mikrodilgi teknolojisinin daha güneyde görülmesi ancak Pleistosen’in sonlarında ve Erken Holosen’de gerçekleşmiştir (detaylı bilgi için bkz. Berkant 2020, 350-367).

⁵ Bu tarihi 65.000 YÖ’ye kadar çeken araştırmalar bulunur. Bkz. Clarkson vd. 2017, 306-309.

⁶ Hiscock 2013, 180-183; Hiscock vd. 2016, 2-3, 9-10.

⁷ Wang - Qu 2014, 181-182; Wang 2015, 256-257.

⁸ Bar-Yosef - Wang 2012, 323; Bar-Yosef vd. 2012, 18-20.

⁹ Pawlik 2015, 185-186.

oluşturulmasındaki baş etkenlerden biridir. Anatomik olarak modern insanların kökeni ve dünyaya yayılımı üzerine kabaca 2 hipotez / model bulunur. Bunlardan ilki “Afrika’dan Çıkış” (*Out of Africa*) veya “Yerine Geçme” (*Replacement*) hipotezidir. Buna göre günümüzde yaşayan tüm insanların ataları olan modern insanlar, Afrika’da evrimleşmiş ve göreceli olarak geç bir zamanda, yaklaşık 60.000 YÖ, Afrika’dan Avrasya’ya doğru yayılmaya başlamış ve daha önce ulaştıkları bölgelerde yaşayan arkaik insanları bir şekilde bastırıp onların yerini almıştır. Diğer hipotez, “Çok Bölgeli Evrim” (*Multiregional Evolution*) hipotezidir. Buna göre günümüz insanları, kökleri *Homo Erektus*’a dayanan çok erken göçlerle dünyaya yayılan arkaik insanların bölgesel olarak, birbirleriyle de gen alışverişinde bulunarak, evrimleşmesini öngörür. Böylelikle günümüz insanlarındaki fiziksel çeşitliliğin kaynağı açıklanmış olur. Genetik araştırmalardan elde edilen bulgular, Afrika’dan Çıkış hipotezini desteklemekle beraber, onun revizyona uğramış bir versiyonu olan “Afrika’dan Çıkış ve Melezlenme” modelinin daha doğru olduğu yönünde bir eğilim oluşmasını sağlamıştır¹⁰.

Arkeolojik ve genetik araştırmaların ürettiği bulgular ışığında, Asya’nın modern insanlar tarafından yurt edinilmesinde en azından iki ana göç güzergâhı karşımıza çıkar. Bunlardan birisi, Asya’nın güneyinden geçerek (bazı araştırmacılara göre kıyı hattını takip ederek) Doğu Asya’ya ulaşan “Güney Güzergâhı”, diğeri ise Sibirya’ya ulaşan (büyük olasılıkla Orta Asya üzerinden) “Kuzey Güzergâhı”dır¹¹.

1. Sibirya’da Üst Paleolitik Çağ’ın Ortaya Çıkışı, Hipotezler ve Sorunlar

Sibirya’da¹² Üst Paleolitik Çağ (ÜPÇ), Batı Avrasya’da olduğu gibi, dilgi teknolojisinin taş endüstrilerinde görülmesiyle başlamıştır. Sibirya’da, dilgi teknolojisinin, yani diğer bir deyişle “modern davranışlar”ın ve böylelikle modern insanların ortaya çıkışına dair, yukarıda bahsettiğimiz modern insanların dünyaya yayılışı hakkındaki hipotezler ile bağlantılı olarak, kabaca 2 hipotez bulunur. İlki, daha çok Rus Bilimler Akademisi’nin Sibirya Dalı’na mensup araştırmacılarca (bunlara “Rus Okulu” diyebiliriz) savunulur. Onlara göre, ÜPÇ taş endüstrileri, Çekirdek Sibirya’daki (bkz. dipnot 12) Orta Paleolitik Çağ’ın (OPÇ) taş endüstrilerinden -özellikle de 100.000 YÖ’den itibaren gözlemlendiği iddia edilen gelişim süreci ile beraber- yerel gelişim sonucu ortaya çıkmıştır¹³. Bu hipotez, “Çok Bölgeli Evrim Modeli / Hipotezi” üzerine kuruludur.

¹⁰ Matisoo-Smith - Horsburgh 2012, 110-113, 117-123; Stringer 2014, 248-251; Lopez vd. 2015, 57-58.

¹¹ Kaifu vd. 2015, 544-548.

¹² Sibirya’yı günümüzdeki Rusya Federasyonu topraklarının Asya’da kalan bölümü olarak tanımlamak mümkündür. Kuzeyde Kuzey Buz Denizi, doğuda Pasifik Okyanusu, batıda Ural Dağları, güneyde sırasıyla Kazakistan, Moğolistan ve Çin ile çevrilidir. Yüzölçümü 10 milyon km²’den fazladır (10’dan 13 milyona kadar farklı sayıları görmek mümkün). Güneyden kuzeye doğru akan, 3 ana ırmak tarafından bölünmüştür. Bu ırmaklar, batıdan doğuya doğru sayarsak Ob, Yenisey ve Lena’dır (ayrıca Angara ve Selenge ırmakları listeye eklenebilir). Bunlara ek olarak Rusya-Çin sınırı boyunca akan Amur Irmağı diğer bir ana ırmak olarak sayılabilir. Sibirya’da yer alan, dünyanın en derin gölü Baykal Gölü’nün (1620 m) hem tarih öncesi hem de günümüz insanları için önemli bir kaynak olduğu söylenebilir (Harita 1). Metin içerisinde geçen yerleşim ve yer adları Harita 1’de gösterilmiştir.

Sibirya, Batı ve Doğu olmak üzere 2 ana coğrafi kısma ayrılır. Bunların sınırı Yenisey Irmağı olarak kabul edilir. Kuzeybatı Altaylar, Yenisey havzası, Baykal’ın batısı yani Beri-Baykal (İngilizce: *Cis-Baikal*; Rusça: *Pribaikal*) ve Baykal’ın doğusu yani Öte-Baykal (İngilizce: *Transbaikal*; Rusça: *Zabaikal*) bölgeleri, ÜPÇ’da kültürel bir bütünlük içindedir. Ben bu 4 bölgeyi, Sibirya’nın, özellikle ÜPÇ’daki, kültürel çekirdeği olması nedeniyle “Çekirdek Sibirya” olarak adlandırıyorum. Sibirya ile ilgili yayınlarda ve araştırmalarda bu bölge aşağı yukarı Güney Sibirya’ya denk düşer. Çekirdek Sibirya, Sibirya’nın ÜPÇ’nın başından sonuna kadar maddi kültürün görüldüğü tek bölgedir. Eldeki bulgulara göre Sibirya’da, Çekirdek Sibirya haricindeki diğer bölgelerde kalıcı kültür bölgelerinin ortaya çıkması ancak Geç ÜPÇ’ta mümkün olmuştur (Yukarıdaki bilgilerin ayrıntılı aktarımı için bkz. Berkant 2020, 29-33).

¹³ Derevianko 2011, 301-306; Derevianko - Shunkov 2011, 64-70; Derevianko - Shunkov 2016, 52-58; Lbova 2014, 710-711; Shunkov vd. 2020, 10-13.

İkinci hipotez, Sibirya'daki ÜPÇ'ın ortaya çıkışını modern insanların buraya göçü ile ilişkilendirir. "Afrika'dan Çıkış" modeli ile uyumludur. Sibirya'daki ÜPÇ taş endüstrilerinin kökenini, Levant'taki dilgi temelli taş endüstrilerine dayandırır. Bu hipotezi / modeli savunan araştırmacılara göre, Öncül Üst Paleolitik Çağ'ın (ÖÜPÇ) "dilgi temelli" taş endüstrileri, önceki görüşün aksine, bölgedeki "yonga temelli" OPÇ taş endüstrilerinden farklı kimliktedir ve "yerel gelişim" veya "geçiş"e dair ciddi bir kanıt yoktur. Çekirdek Sibirya ve Moğolistan'daki ÖÜPÇ taş endüstrilerini, Orta Asya üzerinden geçen ("Karasal Güzergâh / "Overland Route" veya Kuzey Güzergâhı / "Northern Route") bir güzergâhı takip ederek oraya ulaşan modern insan topluluklarının yarattığını öne sürülür¹⁴.

Son zamanlarda yapılan sistematik arkeolojik kazılar, o kazıları ve daha önceki arkeolojik araştırmaları temel alan doktora düzeyindeki tezler ve diğer disiplinlerarası bilimsel çalışmalar, Sibirya'da ÜPÇ'ın ortaya çıkışının, modern insanların Avrasya'ya yayılımı ile ilgili olduğunu, o çağın başına verilen en erken dilgi temelli taş endüstrilerinin öncekilerle (yani OPÇ taş endüstrileri ile) öncüllük-ardıllık ilişkisine sahip olmadığını veya yerel bir gelişimi gösteren açık kanıtlardan yoksun bir şekilde aniden ortaya çıktığını ve dolayısıyla dışarıdan gelen bir etki ile (yani modern insan topluluklarının bölgeye göçü ile) belirdiğini ikna edici bir biçimde ortaya koymuştur¹⁵.

Sibirya'da dilgi teknolojisinin ortaya çıkışına dair en erken bulgular Kuzeybatı Altaylardan elde edilmiştir. Yukarıda bahsedilen hipotezlerden hangisini savunursa savunsun, konuyla ilgili çalışan araştırmacılar arasında bu hususta görüş birliği vardır. Böyle bir genel kabule rağmen Kuzeybatı Altaylardaki en erken dilgi temelli taş endüstrileri için belirgin bir başlangıç tarihi ortaya koymak -elde edilen radyokarbon tarihlleme verilerinin azlığı, bazılarının ucu açıklığı, bazı kültür katmanlarının katman karışmasına uğrama ihtimali (örneğin Denisova Mağarası 11. katman) nedeniyle tutarsız tarihlleme verileri gibi sorunlar yüzünden- epeyce zordur. Yine de Kara-Bom'un ÖÜPÇ'a verilen katmanlarından (KD6 ve 5)¹⁶ elde edilen birbirine uyumlu iki radyokarbon tarihlleme verisi (43.200±1500 C¹⁴ ve 43.300±1600 C¹⁴ YÖ / ~49.000-45.000 düz. YÖ¹⁷ arası)¹⁸ uyarınca en azından o taş endüstrilerinin ~45.000 düz. YÖ'den daha erken bir süreçte ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Son yıllarda, daha önce bilinmeyen bir insan -alt- türünün (Denisova insanı¹⁹) keşfine ev sahipliği yaparak ünlenen Denisova Mağarası'nın ÜPÇ'a ait katmanlarının (11 ve 9) kronolojik çerçevesi, son yıllarda alınan çok sayıda tarihlleme verisinin varlığına²⁰ rağmen tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Tarihlleme verilerindeki bazı uyumsuzluklar, mağaranın katmanlarındaki tahribattan ve karışımdan kaynaklıdır²¹. Yine de son yapılan disiplinlerarası çalışmada bir kemik uç ve delikli kolye ucundan alınan -doğrudan- radyokarbon tarihlleme verisi 45.000 düz. YÖ'nin evvelini işaret etmesi açısından önemlidir. Bunun yanı sıra bulunan

¹⁴ Goebel 1993, 345-348; Goebel 2015, 437-439; Kaifu vd. 2015, 544-547; Zwyns 2012, 349-356.

¹⁵ Goebel 1993, 345-348; Zwyns 2012, 349-356; Kuhn - Zwyns 2014, 35-37; Goebel 2015, 437-439; Kaifu vd. 2015, 544-547; Rybin 2014, 49-50; Rybin 2015, 483-485; Buvit vd. 2015, 498-503; Li vd. 2019b, 8-15; Zwyns vd. 2019, 7; detaylı bilgi ve değerlendirme için bkz. Berkant 2020, 42-47, 83-188.

¹⁶ "KD": "Kullanım Düzlemi" (İngilizcesi *Occupation Horizon / OH*). "Kültür katmanı" anlamında kullanılır.

¹⁷ "düz. YÖ": Düzenlenmiş Yıl Önce (İngilizcesi *cal. BP*). Radyokarbon tarihlleme verilerinin "düzenlenerek" takvim yılı bazında (*calender years* veya *calibrated years / cal.*) verilmiş halidir. Makale içindeki tarihllemelerde standart tutturabilmek için düzenlemede "Calpal" kalibrasyon aracı kullanılmıştır. bkz. <http://www.calpal-online.de>.

¹⁸ Vasil'ev vd. 2002, 521-522, Tab. 1.

¹⁹ İngilizce: *Denisovans*. Bilimsel ismi: *Homo sapiens subsp. 'Denisova'*. Diğer adlandırmalar: *Homo sapiens ssp. Denisova*, *Homo sp. Altai* (<http://www.uniprot.org/taxonomy/741158> (Erişim tarihi: 2.9.2017)).

²⁰ Morley vd. 2019, 4-5; Douka vd. 2019, 640-641, 653, Tab. 1.

²¹ Mağaranın, insanlardan daha çok, başta mağara sirtlanı olmak üzere yırtıcı ve kemirgen hayvanlar tarafından kullanılması, ayrıca buzul çatlaklarının oluşturduğu tahribat / karışım (*cyroturbation*) katman karışımının ana nedenleri arasında sayılabilir.

arkaik insan kemiklerinin (Neandertal ve Denisova insanların aیت) 50.000 yıldan daha önceye ait olduğunun tespiti dikkate değerdir²². Bunların dışında, birtakım şüpheleri barındırmasına rağmen, Kuzeybatı Altaylarda dilgi teknolojisinin varlığının 45.000 yıldan daha önceye uzandığına dair tarihleme verisine sahip (Uşlep-8, 8. katman; Kara-Teneş) veya teknolojik incelemeler sonucunda görel olarak o civara verilen (Ust-Karakol-1, Bölge 1, KD 5.5-5.4; Kara-Turuk) birkaç yerleşim bulunur. Sözün özü, Kuzeybatı Altaylarda dilgi teknolojisinin ortaya çıkışına dair 45.000 yıldan önceye uzanan ikna edici kanıtlar bulunur. Bunun yanı sıra yukarıda sayılan “modern davranışlar” listesinde yer alan kimi bulgular, dilgi teknolojisinin tespit edildiği kültür katmanlarından gün ışığına çıkarılmıştır. Dolayısıyla sözü edilen zamanda modern insan topluluklarının Sibirya'ya ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Daha açık bir zaman aralığı belirlemek gerekirse, Kuzeybatı Altaylardaki ÖÜPÇ taş endüstrilerinin ortaya çıkışı, muhtemelen H5²³ soğuma aşamasından (~48.500-47.500 düz. YÖ arası) sonraki sürece yani GI-12²⁴ ısınma aşaması (~47.000-44.000 düz. YÖ) içerisine verilebilir.

Sibirya'da en erken Kuzeybatı Altaylarda görülen ÖÜPÇ'a ait dilgi teknolojisi temelli taş yontma geleneği, o bölgedeki Kara-Bom yerleşimine atfen, “Kara-Bom Geleneği” olarak adlandırılır. Bu geleneği sürdüren taş endüstrileri ~45.000 düz. YÖ'nin ardından çevre bölgelere yayılmıştır: Kuzeydoğu Kazakistan (Uşbulak-1)²⁵; Cungarya Havzası / Kuzeybatı Çin (Luotuoşi)²⁶; Kuzey Moğolistan (Tolbor-4, Tolbor-16, KD6; Tolbor-21 vs.)²⁷; Öte-Baykal (Kamenka-A, Podzvonkaya, Varvarina Gora, Hotik vs.)²⁸; Beri-Baykal (Makarovo-4, Arembovski vs.)²⁹; Yenisey (-muhtemelen- Ust-Maltat-2)³⁰; Kuzey Çin (Şuydonggu-1)³¹. Kara-Bom Geleneği içerisine dahil edilen taş endüstrilerinin genel özelliklerinden kısaca söz edecek olursak şunları sayabiliriz: İri, büyük dilgi üretimini hedefleyen o taş endüstrilerinde, dilgiler genellikle tek veya iki yönlü çıkarımlara sahip, yassılaştırılmış, prizmatik ve daha çok da sub-prizmatik dilgi çekirdeklerinden, özellikle geniş yüzden, sert vurgaç ile doğrudan vurgu tekniği ile çıkarılır. Çıkarılan dilgiler, düzelti uygulanarak çeşitli taş aletlere (ön-

²² Douka vd. 2019, 644, 653, Tab. 1.

²³ İlk olarak H. Heinrich (1988, 142-143) tarafından tespit edilen ve onun soyadına izafeten “Heinrich Olayları” (*Heinrich Events*) adı verilen Pleistosen'deki ana soğuma aşamalarını ifade eden tarihlemeler bulunur. Binlerce yıl boyunca, Kuzey Amerika'nın kuzeyindeki devasa buzul örtüsü *Laurentide* Buzul Örtüsü'nden kopan büyük buz dağları, karadan Atlantik Okyanusu'nun kuzeyine yöneldikleri sıralarda, altlarında karadan kopardıkları döküntüleri okyanus tabanına saçmıştır. Okyanus tabanına atılan sondajlardan elde edilen bulgular temel alınarak tespit edilen Heinrich Olayları, Pleistosen'deki kritik soğuma aşamalarını işaret eder. “H” harfinin yanına bir sayı getirilerek tasnif edilmektedir (örneğin H1).

²⁴ Geçmişteki iklim dalgalanmalarını ortaya çıkarmak amacıyla, 1980'lerin sonundan itibaren Grönland'da gerçekleştirilen projelerde (GRIP, NGRIP, GISP2), buzul örtüsüne vurulan sondajlarla binlerce metrelik buzul kesitleri elde edilmiş böylelikle yüzbinlerce yıl önceye varan süreçteki iklim değişimleri izlenmeye çalışılmıştır (Altn 2007, 11). Bu araştırmalarda yüzbinlerce yıla yayılan sayısız ısınma (veya soğuma arası dönem) (*interstadial / Greenland Interstadial / GI*) ve soğuma (*stadial / Greenland Stadial / GS*) aşaması belirlenmiş ve bunlar sayılarla birleştirilerek (örneğin GI-3 veya GS-3) belirlenen zaman aralıkları tasnif edilmiştir. Günümüzde hala çalışmalar devam etmektedir. Bunun yanı sıra hem bu buz çekirdeklerinden alınan verileri hem de diğer paleo-iklimsel araştırmaları (karasal ve denizel veriler) birbiriyle uyumlu hale getirmeye çalışan araştırmalar yapılmaktadır (örneğin “INTIMATE”: *Integration of Ice-core, Marine and Terrestrial Records* (Buz Çekirdeği, Denizel ve Karasal Kayıtları Birleştirme Projesi) (Rasmussen vd. 2014, 15).

²⁵ Shunkov vd. 2017, 1-6.

²⁶ Derevianko vd. 2012, 15-16.

²⁷ Khatsenovich vd. 2016, 11-14; Rybin vd 2016, 6; Zwyns vd. 2019, 4-6.

²⁸ Rybin 2014, 48-49; Zwyns - Lbova 2018, 23.

²⁹ Goebel - Aksenov 1995, 355-356; Rybin 2014, 48.

³⁰ Rybin 2014, 47.

³¹ Li vd. 2019a, 130-135. İngilizce: Shuidonggou.

kazıyıcı, keski³², uç vs.) dönüştürülür. Dilgi üretimi sırasında çıkan kalınca parçalar (yonga veya dilgi) ayrılarak bunlar daha küçük boyutlu dilgiler (dilgicik) üretmek amacıyla dar yüzden eksiltmeye tabi tutularak adeta bir çekirdek olarak kullanılır (keski-çekirdek tekniği / *burin-core technique*). Bunların yanı sıra OPÇ'in bazı belirteçleri (çentikli-dişlemeli aletler, nadiren Levallois uçlar) buluntu toplulukları içerisinde bulunur. Ayrıca daha önce OPÇ buluntu topluluklarında görülmeyen süs eşyaları (taştan, kemikten, deve kuşu kabuğu yumurtasından boncuklar, dişten kolye uçları), aşı boyası kullanımı, kemikten aletler (iğne, bız, tığ vs.) görülmeye başlar³³.

Çekirdek Sibiry'a'daki ÜPÇ ile ilgili başta gelen sorunlardan birisi, yeni bir taş yontma anlayışının ortaya çıkışından itibaren epeyce uzun bir süreç içine tarihlenen modern insan kalıntısının olmamasıdır. Bu durum, yukarıda bahsedilen ÜPÇ'in ortaya çıkışına dair ortaya atılan hipotezlerden biri olan "Çok Bölgeli Evrim Modeli"ni savunan araştırmacılar için uzun süre önemli bir savunma dayanağı olmuştur³⁴. Neyse ki son zamanlarda yapılan birkaç keşif, tam olarak olmasa da sorunun çözümü yolunda bir nebze katkıda bulunmuştur. Bu keşiflerden ilki, Batı Sibiry'a'da İrtiş ile İşim ırmaklarının kesişim noktasına yakın bir alanda (Ust-İşim / İşim Irmağı Ağzı), bir gezgin tarafından bulunmuş olan, insana ait bir uyluk kemiğidir. 2014 yılında yayımlanan bir genetik araştırmanın sonucuna göre kemik (literatüre "Ust-İşim Adamı" olarak geçmiştir), bir modern insana ait olup yaklaşık 45.000 yıllıktır³⁵. Diğeri, yine İrtiş Irmağı vadisinde, ilk buluntunun yaklaşık 150 km. kadar kuzeybatısında ele geçmiş Baygara örneğidir. İnsana ait bir ayak bileği kemiği olan buluntunun durumu, ilk bahsedilene göre çok daha az belirgindir. Kemiği inceleyen araştırmacılar, onun "muhtemelen" bir modern insana ait olduğunu dile getirmiştir³⁶. Kemiğin tarihlenmesi ~50-45.000 düz. YÖ aralığı olarak belirlenmiştir³⁷. Bir diğeri, Çekirdek Sibiry'a'da, Baykal Gölü'nün güneybatısında yer alan Tunka vadisindeki Tuyana'dan ele geçirilmiş olan kemik parçalarıdır. İlk yapılan incelemeler sonucunda, kemik parçalarının modern insana ait olması gerektiği ve ilk yapılan radyokarbon tarihlendirme testinin, beklenenden açıkça epey erkeni gösterir biçimde, 50.000 düz. yıldan daha önceyi gösterdiği ifade edilmiştir³⁸.

Bu keşiflerden önce, Sibiry'a'da modern insanlara ait en erken kemik kalıntıları ~32.000 düz. YÖ'ye tarihlenmiştir (Yenisey bölgesi, Krasnoyarsk civarı, Pokrovka-2)³⁹. Yine o bulguyla yakın zamanlara (~34.000 düz. YÖ) tarihlenen, Kuzeydoğu Moğolistan'dan (Salkhit) ele geçirilen kafatası parçasının, önceleri antropolojik araştırmalarda arkaik homininlere ait olabileceği söylene de, yapılan genetik araştırma sonucunda modern insana ait olduğu anlaşılmıştır⁴⁰.

Sibiry'a'da modern insanların erken varlığına dair erken kanıtlardan en önemlisi elbette Ust-İşim Adamı olarak bilinen bulgudur. Herhangi bir maddi kültür ögesi ile beraberce bulunmadığı için, şu an onun Çekirdek Sibiry'a'daki ÖÜPÇ taş endüstrilerini yaratan insanlarla doğrudan bağımlı kurmasak da modern insan topluluklarının, en azından 45.000 YÖ, Sibiry'a'ya yöneldiğini ve hatta Çekirdek Sibiry'a'daki ÖÜPÇ yerleşimlerinin sınırı olan 55. kuzey enleminin de ötesine geçip 58. kuzey enlemine kadar çıktığını artık biliyoruz. O bulgunun bize verdiği başka bir ipucu da modern insanların Avrasya'ya kuzey yönlü

³² Türkçe literatürde genellikle "taşkalem" olarak kullanılır. Aletin işlevini daha iyi yansıttığını düşünerek "keski" terimini kullanmayı tercih ettim. İngilizce literatürde "*burin*" olarak geçer.

³³ Zwyns 2012, 28-29; Zwyns 2014, 153-154.

³⁴ Görünen o ki bu durum halen devam etmektedir (Shunkov vd. 2020a, 10-13).

³⁵ Fu vd. 2014, 448-449.

³⁶ Bir Neandertal'e ait olabileceği de olasılık dışı bırakılmamıştır.

³⁷ Kuzmin vd. 2009, 92-94.

³⁸ Vasilyev vd. 2017, 152.

³⁹ Akimova vd. 2010, 1124.

⁴⁰ Deviese vd. 2019, 1-7; Massilani vd. 2020, 3-4.

yayılımına (Kuzey Güzergâhı / Karasal Güzergâh) yönelik kanıt sunmasıdır. Bu erken kuzey yönlü yayılımın bir ayağını Çekirdek Sibirya'daki ÖÜPÇ taş endüstrileri oluştururken diğer ayağını da Avrupa'daki -modern insanlarla ilişkilendirilebilecek olan en erken- (ÖÜPÇ) taş endüstrileri oluşturmuş olmalıdır (Moravya, Bohunice Kültürü; Bulgaristan, Baço Kiro Mağarası)⁴¹. Ayrıca son yıllarda yapılan aDNA (eski DNA) araştırmalarında, Ust-İşim örneğiyle çeşitli genetik benzerliklere sahip olan Romanya (Oase Mağarası / *Peștera cu Oase* / Oase-1 örneği)⁴² ve Bulgaristan'dan elde edilen genomlar (Baço Kiro Mağarası / 6 örnek)⁴³, modern insan topluluklarının sözü edilen bölgelere erken yayılımını kanıtlar niteliktedir.

Sözün özü, son zamanlarda yapılan genetik araştırmalar, günümüzde yaşayan modern insanların, ~60.000 YÖ Afrika'dan çıkarak dünya üzerine yayılmaya başlayan modern insan topluluklarının ardılı olduğunu kanıtlarken; o araştırmaların, bu bulgunun ortaya koyduğu "Afrika'dan Çıkış" temelli modelleri desteklediği; bunun yanı sıra söz konusu bölgelerden elde edilen arkeolojik kanıtlar, o bölgelerde OPÇ taş endüstrileri olsun veya olmasın, ÖÜPÇ taş endüstrilerinin yerel gelişimden çok dışarıdan gelen bir etkiyle ortaya çıktığını savunan araştırmacıların görüşlerini destekler nitelikte olduğu söylenebilir. O araştırmacılar, söz konusu bölgelerde modern insan topluluklarının erken bir yayılımına işaret ettiği söylenen taş endüstrilerinin kaynağı olarak, genel bir eğilimle, Levant'ı işaret eder (Boker Tachit, Ksar Akil, Üçağızlı Mağarası / *Emiran*)⁴⁴. Çekirdek Sibirya özelinde, oraya ulaşan hattın hangi bölgelerden geçtiğini belirlemek günümüz koşullarında epeyce zordur. Yine de Orta Asya'da ortaya çıkarılan Obi-Rahmet Kültürü (*Obi-Rakhmatian*), modern insanların Sibirya'ya ulaşmadan önceki son durağı olabilir. İran'da ÖÜP olarak nitelenebilecek taş endüstrilerinin kanıtlarından şu an için yoksunuz⁴⁵.

Eğer, benim de katıldığım görüşün öne sürdüğü gibi, ÖÜPÇ dilgi temelli taş endüstrilerinin ortaya çıkmasından modern insan toplulukları sorumlu ise, onlar oraya vardıklarında hangi insan -alt- türleriyle karşılaşmışlardı? Denisova Mağarası'ndan ele geçirilen Neandertal ve Denisova insanı kalıntılarının tarihlenmeleri onların, 50.000 yıldan daha önce, yani ÖÜPÇ öncesinde, orada yaşadıklarını ortaya koymuştur⁴⁶. Kuzeybatı Altaylarda, Çağırskaya ve Okladnikov mağaralarında ortaya çıkarılan ve "Sibiryaçika Geleneği" adı verilen "Gerçek Musteryen" taş endüstrileri, ele geçirilen insan kemiği kalıntıları sayesinde şüphesiz Neandertallerle ilişkilidir⁴⁷. Son yapılan arkeolojik ve genetik araştırmalar, Çağırskaya Mağarası'nın Neandertallere ev sahipliği yaptığı dönemin kabaca 60-50.000 düz. YÖ arasına verilmesi gerektiğini ortaya koymuştur⁴⁸. Okladnikov Mağarası'ndan ele geçirilen, genetik araştırmalarla da onaylanan, Neandertal kemikleri ve kültür katmanlarından alınan uyumsuz radyokarbon tarihlenmelerine rağmen, Neandertallerin muhtemelen orada H4 sınırına kadar, Avrupa'daki tarihlenmelerle de aşağı yukarı uyumlu sayılabilecek şekilde, yani 40/39.000 düz. YÖ'ye kadar yaşamış oldukları yönünde bir kanaat oluşmasını sağlamıştır⁴⁹. Dolayısıyla, modern insanların Kuzeybatı Altaylara vardıklarında, bu bulgular ışığında, en azından Neandertaller ile karşılaştıklarını ve uzunca bir süre aynı bölgede beraber yaşadıklarını düşünebiliriz. Diğer taraftan, Moğolistan'da ÖÜPÇ'in ortaya

⁴¹ Skrdla 2013, 10; Kuhn - Zwyns 2014, 35-36; Hublin vd. 2020, 301.

⁴² Fu vd. 2015, 218; Poznik vd. 2016, 3-4.

⁴³ Hublin vd. 2020, 300-302.

⁴⁴ Svoboda 2007, 332-334; Bar-Yosef - Belfer-Cohen 2013, 36; Kuhn - Zwyns 2014, 35-36; Goebel 2015, 438-439; Rybin 2015, 476-477; Hublin vd. 2020, 301.

⁴⁵ Svoboda 2007, 334; Zwyns 2012, 349-356; Kuhn - Zwyns 2014, 35-36; Goebel 2015, 438-439; Kaifu vd. 2015, 544; Li vd. 2019b, 12-15.

⁴⁶ Douka vd. 2019, 644.

⁴⁷ Derevianko 2011, 318-321.

⁴⁸ Kolobova vd. 2020, 4.

⁴⁹ Krause vd. 2007, 902; Zwyns 2012, 295-298.

çıkmasından önceye tarihlenen (44/45.000 yıldan daha öncesi) OPÇ taş endüstrileri⁵⁰, belki Denisova insanlarıyla ilişkilendirilebilir. “Yerel Gelişim”i savunan araştırmacılar, ÖÜPÇ taş endüstrilerini ve dolayısıyla diğer buluntuları açıkça Denisova insanlarıyla ilişkilendirme eğilimindedir⁵¹.

2. Sibirya’da Üst Paleolitik Çağ’ın Evrenlenmesi

Sibirya’nın ÜPÇ’ı üzerine yapılan araştırmalarla elde edilen bulgular, gelinen noktada, o çağ 4 alt-evrede incelemenin daha uygun olduğunu göstermiştir: Öncül, Erken, Orta (Klasik) ve Geç (Tab. 1). Aslında bu evrenleme modeli epeyce yeni sayılabilecek bir kronolojik çerçeveyi ifade eder. Özellikle 2000’li yıllarla beraber, Avrasya’nın batısı için de kullanılan “Öncül ÜPÇ kavramı”, doğru bir biçimde, bazı araştırmacılar tarafından Sibirya için de kullanılmaya başlamıştır. ÜPÇ’ın ilk evresi için bu terimi daha çok, yukarıda bahsedilen Sibirya’da ÜPÇ’ın başlangıcı için ortaya atılan iki hipotezden, başlangıcı modern insan topluluklarının o bölgeye göçüyle açıklayan araştırmacılar kullanmıştır⁵². “Yerel Gelişim” hipotezini savunan araştırmacılar ise Öncül ve Erken evreleri tek bir evre halinde “Erken ÜPÇ” (EÜPÇ) olarak incelemeyi sürdürmüştür. Onlar, Öncül evrenin taş yontma geleneği (Kara-Bom Geleneği) ile Erken evrenin taş yontma geleneğinin (Ust-Karakol Geleneği), Kuzeybatı Altaylardaki OPÇ içlerinden itibaren (son 100.000 yıl içinde) yerel gelişimle ve çağdaş olarak evrildiğini öne sürmüştür⁵³. Yine de yazarları arasında bu görüşü savunan araştırmacılardan önde gelenlerinin bulunduğu 2020 yılında yayımlanan makalelerde “Öncül Üst Paleolitik” teriminin kullanılması ve Öncül ile Erken evrelerin, farklı zaman aralıklarını işaret edecek biçimde, ayırımının yapılması önemli bir gelişmedir⁵⁴.

Yukarıda belirtildiği gibi, Sibirya’da ÖÜPÇ’ın ortaya çıkışı 45.000 yıldan daha önceye (muhtemelen ~47.000 düz. YÖ’den itibaren) tarihlenir. Çekirdek Sibirya ve Kuzey Moğolistan’da ÖÜPÇ taş endüstrilerinin (Kara-Bom Geleneği), elde edilen bulgular doğrultusunda⁵⁵, yaklaşık 40/39.000 düz. YÖ’ye kadar görüldüğü söylenebilir. Dolayısıyla H4 soğumasının (ya da GS-9 / ~40-38.000 düz. YÖ arası) ÖÜPÇ’ın sınırı olduğu söylemek şimdilik yanlış olmayacaktır⁵⁶.

4 alt-evreli kronolojik şemaya göre, ÖÜPÇ’ın ardından gelen evre EÜPÇ’dır. Bu evre, Öncül evre ile birlikte, göreceli olarak ılıman bir iklimsel safhayı işaret eden Karga Evresi’nin (OIS-3) ikinci yarısı içinde yer alır ve kabaca H4 (~39/38.000 düz. YÖ) ile H3 (~31/30.000 düz. YÖ) soğumalarının arasına tarihlenebilir. Çekirdek Sibirya ve Moğolistan’da o evre içerisine tarihlenen taş endüstrileri, adını Kuzeybatı Altaylarda, Denisova Mağarası yakınlarında yer alan Ust-Karakol-1 açık alan yerleşiminden (Bölge 1, KD 5.3-5.1 ve Bölge 2, 11-8 katmanları) alan “Ust-Karakol Geleneği” içerisinde değerlendirilir. O gelenek içerisinde değerlendirilen taş endüstrilerinin genel özellikleri ise şöyledir⁵⁷: ÖÜPÇ ile kıyaslandığında baskın bir şekilde tek yönlü çıkarımlarla orta boy dilgilerin üretiminin hedeflenmesinin yanı sıra özellikle küçük boyutlu dar-yüzlü ve omurgalı çekirdeklerden, yumuşak vurgaç kullanılarak dilgicik ve mikrodilgi üretimi hedeflenmiştir. Bu son sayılanlar muhtemelen kompozit aletlerde (kemikten yapılan bir sapın tek veya iki kenarına açılan oluklara üretilen dilgicik / mikrodilgiler sokularak oluşturulur) kullanılmak amacıyla üretilmekteydi. Bu endüstriler, OPÇ geleneklerinden neredeyse tamamen kurtulmuş, tam anlamıyla gelişmiş ÜPÇ

⁵⁰ Khatsenovich vd. 2016, 11-14.

⁵¹ Shunkov vd. 2020b, 17.

⁵² Zwyns 2012, 349-356; Rybin vd. 2016, 75-77 vs.

⁵³ Derevianko 2011, 301-317; Lbova 2014, 710-715 vs.

⁵⁴ Shunkov vd. 2020a, 9-10; Shunkov vd. 2020b, 1-2.

⁵⁵ Zwyns 2012, 349-356; Rybin vd. 2016, 75-77.

⁵⁶ Zwyns 2014, 154; Rybin vd. 2016, 75.

⁵⁷ Zwyns 2012, 28-29, 357-361; Zwyns 2014, 153-154.

endüstrileri olarak tanımlanabilir. Bunların yanı sıra “simgesel davranışlar”ı gösteren süs eşyalarının, aşı boyası kullanımının arttığı ayrıca kemikten aletlerin buluntu topluluklarında daha fazla görüldüğü söylenebilir. “Ust-Karakol Geleneği”nin birtakım özellikleri (dilgicik üretiminin hedeflenmesi, yumuşak vurgaç kullanımı, omurgalı dilgi çekirdekleri, omurgalı ön-kazıyıcılar vs.), Batı Avrasya’da görülen -geniş anlamda- Orinyasiyen (*Aurignacian*) (Zagros, Levant ve Avrupa Orinyasiyeni, Orta Asya / Kulbulak Kültürü / *Kulbulakian*) kültürlerin ortaya çıkışı / yayılımıyla (ya da kültürel etkisi ile) ilişkilendirilebilir⁵⁸. Kimi araştırmacılar⁵⁹ Orta Asya, Çekirdek Sibirya ve Moğolistan’daki EÜPÇ taş endüstrilerinin ortaya çıkışını, o bölgelere dışarıdan bir etkiyle yani modern insan topluluklarının yeni bir göçüyle ilişkilendirirken (bkz. aşağıda Arkaik Altay Halkları), kimileri yerel ÖÜPÇ endüstrileri içinden -yerel gelişimle- geliştiğini⁶⁰, kimileri de⁶¹ Öncül ve Erken evrelerin ayrımının açık olduğunu düşünmekle beraber, yeni bir göçün olduğu yargısına varmak için, ÖÜP-EÜP geçişine dair daha fazla araştırma yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu sorunun çözümüne yönelik yeni arkeolojik araştırmalar sürmektedir⁶².

Sibirya’da Orta Üst Paleolitik Çağ (OÜPÇ), özellikle Beri-Baykal’daki Mal’ta ve Buret yerleşimlerinden ele geçirilen mamut dişinden ve kemikten yapıma sanat eserlerinin (figürinler, stilize kuş biçiminde nesnelere, boncuklar, kolye uçları vs.) varlığı ile “Klasik Üst Paleolitik Çağ” olarak da adlandırılır. Ayrıca o evrede Çekirdek Sibirya’daki kültür “Mal’ta-Buret Kültürü” olarak tanımlanır. Yaklaşık olarak H3 ile başlayan Sartan Evresi’nin⁶³ (OIS2) başlangıcıyla beraber iklim ve çevre koşullardaki olumsuz etkiler ve insanların bu koşullara uyumlanma çabaları, o evrenin başlıca özelliğini oluşturur. OÜPÇ’in başlangıcı ile ilgili farklı tarihlenmeler ile karşılaştık da son zamanlarda 26.000 C¹⁴ YÖ’nin (~31/31.500 düz. YÖ) sonrasına ait radyokarbon tarihlendirme verileri OÜPÇ’in kronolojik sınırları içerisine dahil edilir⁶⁴. OÜPÇ sonunun, Geç Üst Paleolitik Çağ’ın (GÜPÇ) alametifarikası olan baskı tekniği ile üretilen mikrodilgi (“gerçek mikrodilgi”) temelli taş endüstrilerinin ortaya çıkmaya başlamasına, yani yaklaşık 23/22.000 düz. YÖ civarına verilmesi uygundur. Günümüze değin elde edilen arkeolojik bulgular ve tarihlendirme verileri doğrultusunda, sert, soğuk ve kuru iklim koşullarının hâkim olduğu Sartan Evresi’nin başlarından itibaren Çekirdek Sibirya ve Moğolistan’da EÜPÇ dilgi/dilgicik temelli taş endüstrilerini yaratan toplulukların başta Yenisey bölgesi olmak üzere, iklim ve çevre koşulları daha uygun olan bölgelere, ırmak boylarındaki düşük rakımlı güvenli sıklara sığındıkları anlaşılmaktadır. O süreçte Kuzeybatı Altaylar⁶⁵ ve Moğolistan hemen hemen tamamıyla terkedilmiştir⁶⁶. Söz konusu topluluklardan bazıları, güneydoğuya doğru göç ederek Kuzey Çin’de baskı tekniğinin en erken kullanıldığı “gerçek mikrodilgi” endüstrilerini yaratmıştır⁶⁷.

OÜPÇ taş endüstrilerinde, EÜPÇ’den çok farklı bir anlayış görülmez ve onun bir

⁵⁸ Bar-Yosef - Belfer-Cohen 2013, 36-37; Otte - Derevianko 2001, 45-48; Otte 2014, 27-31; Zwyns 2012, 357-361; Kolobova vd. 2014, 26-27.

⁵⁹ Zwyns 2012, 357-361.

⁶⁰ Derevianko vd. 2013, 34-36.

⁶¹ Rybin vd. 2020, 2.

⁶² Belousova vd. 2018, 1-7; Rybin vd. 2020, 1-40.

⁶³ Son zamanlarda Yenisey bölgesinde yapılan paleo-iklimsel ve çevresel araştırmalarda Sartan Evresi, 25.710-10.000 C¹⁴ YÖ (30/31.000- 11.500 düz. YÖ) arasına tarihlenmiş, evrenin başlangıcı H3 ile ilişkilendirilmiştir (Haesaerts vd. 2010, 125). Son yıllarda yapılan başka bir araştırmada H3, ~30.000-29.000 düz. YÖ aralığına verilmiştir (Rasmussen vd. 2016, 4, Fig. 4).

⁶⁴ Graf 2008, 26.

⁶⁵ Anuy-2 yerleşimden elde edilen radyokarbon tarihlendirme verilerine dayanarak ~25.000 düz. YÖ’ye kadar insanların kesintili ve nadiren de olsa o bölgeyi ziyaret ettiği söylenebilir (Vasil’ev vd. 2002, 522-523, Tab. 1).

⁶⁶ Lbova 2014, 715-716; Goebel 1999, 216-218; Vasil’ev vd. 2002, 510-511, Tab. 1; Kuzmin - Keates 2018, 112 v.d.

⁶⁷ Berkant 2020, 306-418.

devamı niteliğinde sayılabilir. Buluntu topluluklarında yongaların oranı biraz daha artmış, dilgi / dilgicik taşımaları ve bunlardan oluşturulan taş aletlerin üretimi devam etmiştir. Taş aletlerin yanı sıra kemikten (mamut dişi, geyik boynuzu veya kemik) aletler ve uçlar buluntu toplulukları içinde yer alır. Kemik uçlar genellikle göreceli olarak büyük boyutlu, oluksuz ve nadiren çizgi bezemelidir. Taş aletler arasında en yoğun olarak görülen ön-kazıyıcıların yanı sıra keskinler, oyucular, çentikliler bulunur⁶⁸. Baskı tekniği ile mikrodilgi / dilgicik üretimi görülmez. Fakat GÜPÇ'de olduğu gibi düzenli ve sistematik olmasa da baskı tekniğinin nadiren kullanımına dair bulgulara ulaşılmıştır⁶⁹.

Sartan Evresi'nin en sert iklim koşullarına sahip dönemi olan Son Buzul Çağı Doruğu'nun⁷⁰ (SBÇD) (*Last Glacial Maximum / LGM*) (ve H2'nin) ardından, 23/22.000 düz. YÖ'nin sonrasında Öte-Baykal'dan başlamak üzere batıya doğru baskı tekniğinin kullanıldığı "gerçek mikrodilgi" endüstrilerinin ortaya çıkmaya başladığı görülür⁷¹. Bu durum GÜPÇ'in başladığının göstergesidir. O evre, Holosen'in başlangıcına (~11.700 düz. YÖ) kadar devam eder. Çekirdek Sibirya'da GÜPÇ kültürü, Yenisey bölgesindeki Afontova Gora-2 yerleşimine atfen "Afontova Kültürü" olarak adlandırılır. GÜPÇ'in başlarından itibaren önceki dönemlerin aksine, Sibirya'da, Çekirdek Sibirya'nın dışında, ilk defa kalıcı olarak kültür bölgeleri (Yakutistan, Rus Uzak Doğusu, Orta Amur bölgesi) ortaya çıkmaya başlamıştır.

Çekirdek Sibirya'daki GÜPÇ taş endüstrilerinin genel özelliklerine bakacak olursak, en öne çıkan ortak özellik; baskı tekniği ile mikrodilgilerin çıkarıldığı kısıklı-şekilli⁷² ve "tortsovyi"⁷³ olarak adlandırılan çekirdeklerin, mikrodilgilerin ve onların oluklarına sokulduğu kemikten mızrak ve ok uçlarının (kompozit aletler) buluntu toplulukları içinde görülmesidir (oluksuzlar da görülür). Bunun yanı sıra dilgi, dilgicik, yonga üretimi önceki evredesine benzer biçimde görülür. Fakat daha düzgün biçimli taşımalar ve daha sistematik üretim göze çarpar. Taş aletler yine önceki döneme benzer olmakla beraber daha standart bir görünüm kazanmıştır. Bunlar arasında ön-kazıyıcılar, keskinler, düzeltili dilgiler ve yongalar, oyucular, nadiren iki-yüzeyle bulunur. Kemik alet endüstrisine ait örneklerin (mızrak, ok sapı düzleyiciler; fırlatıcılar, tığlar, bızlar vs.) yanı sıra süs nesnelere de buluntu toplulukları içerisinde yer alır⁷⁴.

3. Arkaik Altay Halkları

Yukarıda da belirtildiği gibi Sibirya'da ÖÜPÇ taş endüstrilerini hangi insan -alt-türünün yarattığı yönündeki tartışmalar sürüyor. Ben, o endüstrilerin modern insan topluluklarının Avrasya'ya en erken yayılımıyla ilgili olduğunu ileri süren araştırmacılarla aynı düşüncedeyim. Bu görüşümü ortaya koyduktan sonra, Çekirdek Sibirya'daki ÜPÇ maddi kültürünü yaratan toplulukları tanımlamakta yarar görüyorum. ÖÜPÇ kronolojik sınırları

⁶⁸ Graf 2008, 402; Graf 2015, 514.

⁶⁹ Terry vd. 2016, 10.

⁷⁰ Son zamanlarda yapılan paleo-iklimsel araştırmaların çıktıkları temel alınarak Sibirya'da SBÇD'nun GS-3 soğumasına (~27.500-23.300 düz. YÖ) denk geldiği önerilmiştir (Kuzmin - Keates 2018, 111-112). Yine de çoğu yayında, deniz seviyelerinin en düşük olduğu tarih aralığının belirlenmesi üzerine yapılan bir araştırmanın (Clark vd. 2009, 710), SBÇD için elde ettiği ~26.500-19.000 düz. YÖ arası işaret eden tarihlemeyle karşılaşmak çok olasıdır.

⁷¹ Buvit - Terry 2011, 49-53; Buvit vd. 2016, 116-117; Graf 2015, 513; Rybin vd. 2016, 81-82; Vasil'ev vd. 2002, 527-529, Tab. 1; ayrıca ayrıntılar için bkz. Berkant 2020, 428-469.

⁷² (İng. *Wedge-shaped core*) Türkçe literatürde yaygın kullanımı yoktur. Doğrudan İngilizce olarak kullanıldığı görülür. Çekirdeğin genel biçimi, bir golf sopasının topa vurmak için kullanılan kısmını andırır. Mikrodilgi üretimi için biçimlendirilen bu tip çekirdekler için "kısıklı-şekilli" terimini kullanmayı uygun buluyorum.

⁷³ Kısıklı-şekilli mikroçekirdeklere şekil yönünden benzeyen fakat onlar gibi çekirdek ön-biçimi oluşturulurken iki-yüzeyle işleme tabi tutulmadan veya çok az tutularak, doğrudan işe yarar bir yonganın çekirdek olarak kullanılmasını ifade eden Rusça terim. İngilizcesi "end-core" olarak geçer.

⁷⁴ Goebel 1999, 218-220; Vasil'ev 2001, 6-19; Graf 2009, 488.

içerisine tarihlenen Ust-İşim Adamı'nın herhangi bir maddi kültür ögesiyle birlikte ele geçmemesi, onu Çekirdek Sibirya'daki ÖÜPÇ taş endüstrileri ile ilişkilendirmemizi engeller. Bununla birlikte onun üzerine yapılan genetik araştırmalardan çıkan sonuç, onun genetik mirasını günümüzdeki toplumlara veya geçmişte yaşamış ve genetik açıdan tanımlanmış topluluklara aktaramadığı yönündedir⁷⁵. Yine de günümüz Sibiryalılarında, o örneğin genetik mirasının belirli bir oranda (%38) var olduğunu hesaplayan bir başka araştırma da mevcuttur⁷⁶. Günümüzde, Çekirdek Sibirya'dan ÜPÇ'a tarihlenen 3 aDNA örneği bulunur⁷⁷. Ayrıca, onlarla genetik akrabalığı olan Kuzey Kutup Kuşağı'nda yer alan ve EÜPÇ'ın sonuna tarihlenen (~32.000 yıllık) Yana yerleşimi örneklerini de (2 örnek) ekleyebiliriz.

Çekirdek Sibirya'daki 3 örnekten başlayacak olursak, bunların ilki, ÖÜPÇ'ın sonuna tarihlenen ~24.000 yıllık Mal'ta yerleşiminden ele geçirilmiş örnektir (Mal'ta Çocuğu)⁷⁸. Diğerleri GÜPÇ'a tarihlenen Afontova Gora-2'den ele geçirilmiş ~17/18.000 yıllık örneklerdir (AG-2 ve AG-3)⁷⁹. Yapılan genetik araştırmalar sonucunda Orta ve Geç ÜPÇ'a tarihlenen o örneklerin Çekirdek Sibirya'da genetik bir devamlılığa işaret ettiği yargısına varılmıştır. Bu örneklerin oluşturduğu genetik kümeye "Eski Kuzey Avrasyalılar" (EKA) (*Ancient North Eurasians / ANE*) (veya Mal'ta Kümesi) adı verilmiştir⁸⁰. Doktora tezimizde⁸¹, genetik açıdan EKA olarak tanımlanan kümeyi, o coğrafyadaki maddi kültürü yaratan modern insan toplulukları bağlamında "Arkaik Altay Halkları" olarak tanımladık.

Yukarıda bahsedilen Yana örnekleri ise "Eski Kuzey Sibiryalılar" (EKS) (*Ancient North Siberians / ANS*) genetik kümesi olarak tanımlanmıştır. Yapılan modellemeler sonucunda, mevzubahis iki genetik kümenin atalarının bir zamanlar (~38.000 düz. YÖ) aynı topluluğun üyesi olduğu ileri sürülmüştür⁸². O ata topluluğunun sözü edilen zamanlarda yaşadığı yer için -arkeolojik bulgular doğrultusundaki- en uygun aday Çekirdek Sibirya'dır. Ayrıca verilen tarih EÜPÇ'ın başlangıcına denk düşer. O evreden GÜPÇ'ın sonuna kadar maddi kültürdeki devamlılığın yanı sıra ÖÜPÇ ve GÜPÇ genomlarındaki genetik süreklilik göz önüne alındığında, genetik açıdan bir bütünlük oluşturan ve aynı maddi kültürün taşıyıcıları olan bir topluluğun, en azından EÜPÇ'ın başından başlayarak GÜPÇ'ın sonuna kadar Çekirdek Sibirya'da yaşadığını söyleyebiliriz.

Mevzubahis topluluğun genetik açıdan, ÖÜPÇ örneği Ust-İşim Adamı'ndan farklı olduğu tespit edilmiştir. Eğer Ust-İşim Adamı'nı, yaşadığı zamanı, bulunduğu coğrafyada

⁷⁵ Fu vd. 2014, 446; Fu vd. 2016, 204.

⁷⁶ Wong vd. 2017, 6.

⁷⁷ Sayılanlara, Öte-Baykal'da Rusya-Moğolistan sınırına yakın bir konumda, Selenge Irmağı kıyısında yer alan Ust-Kyakhta-3 yerleşiminden ele geçirilmiş bir çocuk dişinden elde edilen ~14.000 yıllık genomu da ekleyebiliriz (Yu vd. 2020, 2). Genom, genetik özellikler açısından yüksek oranda Doğu Asyalı özellikler göstermesiyle "Mal'ta Kümesi" yani "Eski Kuzey Avrasyalılar"dan farklıdır ve Amerika'ya göçen ilk topluluklarla, EKA'a oranla, çok yakındır (Yu vd. 2020, 2-4). İşin ilginç tarafı, genetik araştırmadan önce söz konusu diş üzerine yapılan odontolojik araştırmada, dişin Çekirdek Sibirya'da ÜPÇ tarihlenen diş özellikleriyle benzer olduğu ve onların oluşturduğu "Güney Sibirya Dental Bileşkesi"ne (ya da "Sibirya Üst Paleolitik Dental Bileşkesi"ne) dahil olması gerektiği yönünde ortaya konan bulguyla (Pavlenok - Zubova 2019, 8-9) genetik araştırma bulgusu uyumlu değildir. Yine de bazı arkeolojik ve genetik bulguların ışığında, dişten elde edilen genomun ortaya koyduğu sonuca dair bir olasılık olduğunu, araştırma yapılmadan önce belirtmişim (Berkant 2020, 727-728). 2020'de yapılan başka bir aDNA araştırması, Ust-Kyakhta genomunun Amerika'ya ilk göçen topluluklarla yakından ilişkili olduğunu doğrulamıştır (Ning vd. 2020, 4-5). Ust-Kyakhta genomunun gösterdiği üzere, daha önceki araştırmalarda Baykal Gölü çevresinde Neolitik Çağ'da (~8000 düz. YÖ) (Baykal Avcı-Toplayıcıları) var olduğu sabit olan yoğun Doğu Asyalı özelliklerin, yayılım zamanının daha da geriye çekilmesi gerekir.

⁷⁸ Raghavan vd. 2014, 4.

⁷⁹ Raghavan vd. 2014, 6; Fu vd. 2016, 33, 44, Ek dosyalar.

⁸⁰ Fu vd. 2016, 33, 44, Ek dosyalar.

⁸¹ Berkant 2020.

⁸² Sikora vd. 2019, 183-184.

herhangi bir maddi kültür bölgesinin olmamasını ve en yakın kültür bölgesinin Kuzeybatı Altaylar olduğunu göz önünde bulunduracak olursak, EÜPÇ maddi kültürünü oluşturan ikinci bir modern insan göçünü öneren araştırmacıları destekleyen bir bulguya ulaşmak mümkündür. Yine de bu sorunun çözümü için şimdilik yeterince bulgu mevcut değildir. Dolayısıyla, daha güvenli bir biçimde, EÜPÇ'nin başından GÜPÇ sonuna kadar Çekirdek Sibirya'da yaşayan toplulukları "Arkaik Altay Halkları" olarak adlandırmak uygun olacaktır.

Son yıllarda hızla artan sayıdaki genetik araştırma çerçevesinde dizilenen eski genomların (aDNA) gösterdiği üzere, EKA genetik mirasının, Paleo-Amerikalılarda (~%35-40), Mezolitik ve sonrasına tarihlenen Doğu Avrupa ve İskandinavya örneklerinde (~%70-75) ve hatta Ön-Asya'daki Erken Holosen'e tarihlenen örneklerde (~%20-25) önemli miktarlarda temsil edildiği tespit edilmiştir. Bu tespitler, arkeolojik bulgular da gözetildiğinde Arkaik Altay Halklarının ve onlardan kopan toplulukların uzun erimli göçlerini gözler önüne serer⁸³.

4. Sibirya'da Üst Paleolitik Çağ'da "Simgesel Davranışlar"

4.1. Ölü Gömme Töreni ve Muhtemelen İnanç ile İlgili Simgesel Davranışlara Dair Bulgular

Sibirya'da ÜPÇ'a tarihlenen modern insan kalıntıları, özellikle Avrupa ile kıyaslandığında, nicel açıdan maalesef epeyce zayıftır. Çekirdek Sibirya'da kasıtlı olarak gömülmüş yani bir gömüt (mezar) niteliğinde olan tek ve en erken örnek Baykal Gölü'nün batısında, Angara Irmağı havzasında yer alan Mal'ta yerleşiminde gün ışığına çıkarılmış gömüttür. 1928-1958 yılları arasında M.M. Gerasimov tarafından yapılan kazılar sırasında tespit edilmiş insan kemiği kalıntılarının önceleri tek bir bireye ait olduğu düşünülmüş, ardından yapılan incelemelerde o gömütte iki farklı bireyin kalıntıları olduğu anlaşılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda kalıntıların çoğunun 3-4 yaşlarında bir çocuğa, birkaç dişin ise 1-2 yaşlarında başka bir çocuğa ait olduğu anlaşılmıştır⁸⁴. Bir genetik araştırmada⁸⁵ büyük çocuğun genomu dizilenmiş ve o, literatüre "Mal'ta Çocuğu" veya "MA-1" olarak geçmiştir. Araştırma çerçevesinde kalıntıdan elde edilen doğrudan radyokarbon tarihlmesi sonucunda kalıntının ~24.000 yıllık olduğu tespit edilmiş ve bulunduğu kültür katmanından (OÜPÇ) alınan diğer tarihlleme verileriyle uyumlu olduğu anlaşılmıştır. Çocukları yerleşim içinde gömen yerleşimin sakinlerinin, ölü bedenlerin üzerine bir taş levha kapattığı kazı raporlarına yansımıştır. Ayrıca onlar gömütün içine ölü hediyesi olarak boncuklardan ve güzelce işlenmiş bir kolye ucundan oluşmuş bir kolye (büyük çocuğun boynunda) (Res. 11-a), işlemeli küçük bir plaka, bir taş, bir mızrak ucu gibi -mamut dışından veya kemikten yapılmış- çeşitli nesnelere ve birkaç taş alet bırakmıştır⁸⁶ (Res. 15). Elde edilen bulgular açıkça bir ölü gömme töreninin varlığına işaret eder.

Sibirya'da ÜPÇ'nin kronolojik sınırları içerisinde kalan diğer bulgular, Çekirdek Sibirya'dan çok uzakta, Doğu Sibirya'nın doğusunda Kamçatka Yarımadası'nda yer alan Uşki yerleşimlerinde⁸⁷ tespit edilmiştir. Uşki-1'in 7. KK'nda (Kültür Katmanı) (~13.000 düz. YÖ), içlerinde ocak kalıntılarının olduğu (büyüklüğü 16-100 m2 arası değişen) 11 barınak kalıntısının yanı sıra insan gömütü olması muhtemel kalıntılara rastlanmıştır. Gömüt çukuru

⁸³ bkz. Berkant 2020, 350-852.

⁸⁴ 3-4 yaşlarındaki çocuğa (Malta Çocuğu veya MA-1) ait kalıntılar (Res. 15) (kafatası, çene kemiği parçaları, omur ve göğüs kafesi kemikleri, bir üst kol kemiği, iki parmak kemiği, kalça kemiği parçaları, iki kaval kemiği, alt kol kemiği parçaları) ele geçen kemiklerin neredeyse tamamını teşkil ederken, sadece birkaç dişin diğer çocuğa ait olduğu tespit edilmiştir (Aleekseev - Gokhman'dan aktaran Raghavan vd. 2014, 4, Ek Dosyalar).

⁸⁵ Raghavan vd. 2014.

⁸⁶ Gerasimov'dan aktaran Raghavan vd. 2014, 4, Ek Dosyalar.

⁸⁷ Kamçatka Yarımadası boyunca akan Kamçatka Irmağı'nın oluşturduğu Uşki Gölü'nün güney kıyısında birbirine yakın 5 yerleşim alanı tespit edilmiş ve bunlar 1'den 5'e kadar numaralandırılmıştır (Dikov - Powers 1968, 193-194).

olduğu düşünülen oluşum, dairesel biçimlidir ve çapı yaklaşık 1.8 m, derinliği ise 0.7 m'dir (Res. 1). Çukurdaki insan kemikleri iyi korunmamış ve belli belirsizdir. Çukur, irili ufaklı taşlarla dolmuş veya doldurulmuştur. Kırmızı aşı boyası kalıntılarının yanı sıra 881 tane buluntu (küçük taş boncuklar, kolye uçları, keskiler ve uçlar vs.) ele geçirilmiştir⁸⁸ (Res. 2). Uşki-1'in 6. KK'nda (~13/12.000 düz. YÖ) çok sayıda barınak tespit edilmiş⁸⁹ ve bunlardan üçünün içerisinde birisi bir köpeğe ait olmak üzere 3 gömüt gün ışığına çıkarılmıştır. "Barınak 2" olarak tanımlanan barınağın girişinin karşısında, ocağın hemen yanında tespit edilen bir gömüt çukurunda, ön ayakları burnuna doğru birleştirilerek gömülmüş *husky* cinsinden bir köpeğe ait kemik kalıntıları (Res. 3), kırmızı aşı boyası kalıntıları, obsidiyenden bir bıçak, bir kazıyıcı ve bir öğütme taşı bulunmuştur. Köpeğin kalıntılarının üstünden ele geçirilmiş bizona ait bir kürek kemiğinin, yerleşimin kazıcısı tarafından bir fal eylemi için kullanıldığı ve barınağın muhtemelen bir büyücüye (belki bir şaman) ait olduğu ileri sürülmüştür⁹⁰. "Barınak 3" kodlu barınağın içinde ise içinde iki çocuğa ait kalıntıların olduğu yaklaşık 70 cm çapında, 20 cm derinliğindeki bir gömüt çukuru keşfedilmiştir (Res. 4). Çocuklar mezara bükülü olarak (*cramped position*) gömülmüştür. Gömüt çukurunun zemini sayısız *lemming*⁹¹ -kesici- dişi ile kaplanmış ve çocuklar onların üzerine yatırılmıştır. Kırmızı aşı boyası kalıntılarının tespit edildiği gömütün içerisine ayrıca çok sayıda ölü hediyesi (taş aletler, çekirdekler, bıçak-benzeri dilgiler, cilalanmış taş plakalar, çocuklardan birinin boynunda aslı olarak bulunan bir bebeğin süt dişlerinden yapılmış kolye uçları vs.) konulmuştur. Bir diğer gömüt yine bir çocuğa aittir. Gömüt çukuru 1 m çapında ve 1 m derinliğinde olup yine içerisinde çok sayıda ölü hediyesini (içerisinde 150 kadar dişin olduğu 5 küme halindeki hayvan kemikleri, taş aletler, kolyeler vs.) ve kırmızı aşı boyası izlerini barındırır. Kimi araştırmacılar⁹², 2010'da Alaska'da (Sun River) keşfedilen ~11.500 yıllık, barınak içinde keşfedilmiş 2 çocuğun yer aldığı gömüt ile Ushki-1'deki çocuk gömütleri arasında bağlantı kurmuş ve her ikisinin de ortak bir ölü gömme kültürünün örneklerini sergilediklerini belirtmiştir. Onlar, her iki yerleşimdeki gömme eyleminin barınak içinde yapılması ve ölü hediyelerinin benzerliğinin yanı sıra buldukları yerleşimlerin konumları, işlevsel benzerlikleri (kalıcı kamp / somon avcılığı), taş işleme gelenekleri (mikrodilgili gelenek) vs. açısından da ortak yanlar bulunduğunu ileri sürmüştür.

İnanç ile ilgili olması muhtemel ilginç bir örneğe, Öte-Baykal'da yer alan Varvarina Gora yerleşimindeki kazılar sırasında rastlanmıştır. İlk dönem kazılarında, muhtemelen ÖÜPÇ'a ait olan, saklama amacıyla oyulduğu düşünülen bir dizi çukur bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi örülü taş duvarlara ve taş tabana sahiptir ve içerisinde bir kurdun kafatası ile bütün bir atın kemikleri ele geçirilmiştir. Yerleşimin kazıcıları bu bulguyu, "*Bütün bir atın kurban olarak sunulduğu, bir yırtıcı kafasının törensel gömmesi*" olarak yorumlamıştır⁹³.

Yine Öte-Baykal'daki birkaç yerleşimde rastlanmış ve kazıcıları tarafından inanca yönelik bir bulgu olarak yorumlanan bulgular dikkate değerdir. Podzvonkaya yerleşiminde ortaya çıkarılan ocaklar ve çevrelerinde ocaklarla bağlantılı olduğu düşünülen kimi buluntular, kazıcıların onları bir "ocak kültü" inancının maddi kanıtları olarak yorumlamaya itmiştir. Yerleşimin ÖÜPÇ'a tarihlenen katmanında çevresi taş sırasıyla çevrilmiş 5 tane ocak keşfedilmiştir. Yerleşimin kazıcısı V.I. Tashak'a göre kullanılan ocaklar, yerleşim terk edileceği zaman (yani ocak bir daha kullanılmayacağı zaman) ocağın üstü taş bir plaka ile kapatılmakta ve ocağa etiyile birlikte toynaklı bir hayvan bacağı bırakılmaktadır (Res. 5). Ele

⁸⁸ Dikov - Powers 1968, 197.

⁸⁹ Yaklaşık 1800 m²'lik alanda 49 barınağa ait kalıntılar belirlenmiştir (Slobodin vd. 2017, 273).

⁹⁰ Dikov 2004, 39; Slobodin vd. 2017, 273.

⁹¹ Kuzey iklimlerinde görülen bir kemirgen türü.

⁹² Potter vd. 2014, 17064.

⁹³ Okladnikov - Kirillov'dan aktaran Goebel 2004, 180.

geçen hayvan kemiklerinde herhangi bir yanma izi bulunmamıştır. V.I. Tashak, ocakların içinde aşı boyasına bulanmış (kasıtlı olarak oraya koyulduğu düşünülen) taş gereçler ele geçtiğini kayda geçirmekle beraber bunların “ocak kapama ritüeli” olarak adlandırdığı kültün bir parçası olduğunu düşünmektedir⁹⁴. Hotık (Khotyk) yerleşiminin 3. katmanında da benzer tarzda bir ocak gün ışığına çıkarılmıştır. Hotık'ta keşfedilen ocağın özellikleri biraz daha ilginçtir. Toynakları ayrılmamış, bir gergedana⁹⁵ ait iki kaval kemiği diklemesine yerleştirilmiş ve bunlara kaide teşkil edecek şekilde kumtaşından bir taş konulmuştur (Res. 6). Bu taşın ön tarafında çok sayıda taş araç-gereç ele geçirilmiştir⁹⁶.

Bu kısımda son olarak, GÜPÇ'in sonunda, Batı Sibirya'nın batı ucunda, Uralların doğusunda gün ışığına çıkarılmış, ahşaptan yapılmış, dünyaca ünlü Şigir Heykeli'nden bahsetmekte yarar vardır. Orta Urallardaki modern Yekaterinburg kentinin 100 km kadar kuzeyinde yer alan Şigir turbalığında, 1894'te yapılan altın madeni çalışmalarında ahşaptan yapılmış heykel parçaları bulunmuştur. Ayrıca daha sonra aynı alanda yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında birtakım kemikten aletler ve silahlar gün ışığına çıkarılmıştır. Şigir Heykeli üzerine gerçekleştirilen rekonstrüksiyon çalışmalarında, heykelin 5.3 m yüksekliğe eriştiği ortaya konmuştur⁹⁷ (Res. 17-1). 1997'de yapılan tarihleme çalışmaları sonucunda elde edilen radyokarbon tarihleme verileri, heykelin 9900-9600 düz. YÖ aralığına tarihlenmesi gerektiğini ortaya koymuşsa da 2018'de sonuçları yayımlanan bir çalışmada, heykelin çeşitli yerlerinden alınan örnekler farklı tarihleri vermesine rağmen, araştırmacılar heykelin 12.200 düz. YÖ civarına tarihlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür⁹⁸. Heykelin tepesine, stilize sayılabilecek ağız, burun ve göz detaylarının yer aldığı büyükçe bir baş işlenmiştir. Heykelin beden olarak tanımlanabilecek uzunca kısmı, derin kazıma çizgilerle oluşturulan, içlerinde daha çok zig-zag motiflerinin yer aldığı bezemeler ile bezenmiştir. O bezemelerin içerisinde, son yıllarda yapılan mikroskobik incelemelerle birlikte sayısı 7'ye çıkmış, stilize insan yüzü betimlemeleri yer alır. Kuzey Avrasya'nın erken sanatı için eşsiz bir örnek olan heykelin, onu yapan insanların ve onların bağlantılı olduğu toplulukların mitolojik ve dini inançlarını yansıtmış olabileceği belirtilmiştir. Bu görüşü ileri süren araştırmacılara göre heykel üzerindeki yüzler, belki de heykeli yapan insanların dini inanç dünyalarındaki dikey hiyerarşik yapılanmayı temsil etmektedir⁹⁹.

4.2. Süs Nesnelere ve Takılar

Sibirya'da, süs nesnelere varlığına dair, Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenen kültür katmanlarından elde edilen güvenilir herhangi bir bulgu yoktur. ÜPÇ'in başta gelen belirteçlerinden olan dilgi teknolojisinin görüldüğü en erken kültür katmanlarında yani ÖÜPÇ katmanlarında ise deyim yerindeyse süs nesnesi buluntularında bir patlama gözlemlenir. Sibirya'da ÜPÇ'a tarihlenen yerleşimlerin pek çoğunda, az veya çok sayıda, süs nesnelere

⁹⁴ Tashak'tan aktaran Derevianko, 2011, s. 493. I. Buvit ve meslektaşları, 2015'te yazdıkları makalede, yine V.I. Tashak'tan aktarmak suretiyle durumu biraz farklı anlatmaktadır. Onların yazdığına göre, ocak kapatılacağı zaman, önce içindeki küller temizlenmekte, ardından ocağı karıştırmakta kullanılan kemikten bir spatula (genellikle toynaklı bir hayvanın kürek kemiği) ocağın tabanına yerleştirilmektedir. Bu işlemin ardından, yukarıda bahsedilen, genellikle toynaklı bir hayvanın eklemli bacak kemiği, yumuşak dokuları üzerinde bir vaziyette (yani etyle beraber) ocağın içine konulmaktadır. En son olarak büyükçe bir taş plaka veya irice bir kemik ile ocağın üzeri kapatılmaktadır (Buvit vd. 2015, 493). Bu uygulama, yani toynaklı bir hayvanın bacak kemiğinin adak olarak konulması, çok ilerde, Tunç Çağı ve sonrasında görülen kurganlarda da izlenebilmektedir.

⁹⁵ I. Buvit ve meslektaşlarının makalesinde (Buvit vd. 2015, 493), L. Lbova'nın 2000 yılındaki yayımına atıfla, kemiklerin at kemiği olduğunu yazmalarına rağmen, yerleşimin kazıcısı L. Lbova'nın ileriki yıllarda yaptığı bir yayında (Lbova 2011, 10, fig. 1), kemiklerin gergedan kemiği olduğu ifade edilmiştir.

⁹⁶ Lbova'dan aktaran Buvit vd. 2015, 493; Lbova 2011, 10.

⁹⁷ Zhilin vd. 2018, 335.

⁹⁸ Zhilin vd. 2018, 343.

⁹⁹ Zhilin vd. 2018, 336.

kullanıldığına dair buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Araştırmacılar, simgesel davranışlar olarak adlandırılan kavramın önde gelen belirteçlerinden olan süs nesnelерinin üretim ve kullanım nedenleri konusunda toplumsal ve bireysel öz kimliğin anlatımı, topluluk içi veya topluluklar arası statünün sergilenmesi, çeşitli kült ve inanç etkinlikleriyle ilgili davranışların simgelenmesi gibi açıklamalar getirmiştir¹⁰⁰. Süs nesneleri, ayrıca, farklı bölgelerdeki toplulukların mal değişimi veya hediyeleşmesi ile iletişimi sağlayan bir araç olarak kullanılmış olabilir. Nitekim Kuzeybatı Altaylardaki ÜPÇ yerleşimlerinde gün ışığına çıkarılan deve kuşu yumurtası kabuğundan yapılan delikli yassı boncuklar bu görüş için destek sağlayabilir (Res. 17-5,6,7). Kuzeybatı Altaylar mevzubahis süreçte deve kuşları için doğal bir yaşam alanı değildir. Deve kuşlarının daha güneyde; bozkır, çöl-bozkır, çöl kuşağında (örneğin Moğolistan, Kuzey Çin) yaşadığı bilinmektedir¹⁰¹. Dolayısıyla Kuzeybatı Altaylardaki deve kuşu yumurtası kabuğundan yapılan boncukların ya ham maddesi ya da bitmiş ürün olarak kendisinin ithal olarak gelmiş olması gerekir¹⁰². Kuzey Çin, Moğolistan ve Çekirdek Sibirya'da görülen söz konusu boncuklar, uzun erimli bir iletişimin ve etkileşimin göstergesi olarak görülebilir. Buna ek olarak, Pekin yakınındaki Zhoukoudian Mağarası'nda bulunan iskeletlerle (~38.300-35.800 düz. YÖ) ilişkilendirilen, "simgesel davranışlara" işaret eden, göreceli olarak çok sayıdaki süs eşyaları (delikli hayvan dişleri, delikli deniz kabukları, hematitten ve taştan boncuklar, ayrıca kemikten iğne ve bız parçaları) ele geçirilmiştir. Bunları, Çekirdek Sibirya'daki ÖÜPÇ buluntuları ile (özellikle Denisova Mağarası) karşılaştıran araştırmacılar, bunların birebir aynı olmasa da iki coğrafya arasında ilişkilerin olduğuna ve benzer bir kültürel anlayış olduğuna dair izler taşıdığını ifade etmiştir¹⁰³.

Süs nesneleri ve takılar kümesi içinde değerlendirilen buluntular arasında boncuklar, kolye uçları, halkalar (belki yüzük), bilezikler, delikli plakalar ve taşlar yer alır. Boncuklar ve kolye uçları, bu kümenin büyük çoğunluğunu oluşturur. O buluntular üzerinde yapılan ayrıntılı araştırmalar karmaşık üretim süreçlerini ortaya koymuştur. Bunlar; yerel veya ithal ham maddenin temini, ön-biçimin oluşturulması, deliğin açılması, deliğin kusursuz bir biçim alacak şekilde genişletilmesi, aşındırma, perdahlama, bezeme, boyama gibi aşamaları ifade eder.

Sibirya'da o nesneleri üreten insanlar çeşitli ham maddeleri kullanmıştır. Organik malzemeler arasında çeşitli hayvan kemikleri ve dişleri, mamut dişleri, geyik boynuzları, deve kuşu yumurtası kabukları, yumuşakça veya deniz kabukları; taş ham maddeler arasında ise mermer, yılan taşı (*serpentine*), yeşim taşı, talkit, yapraktaşı (*shale*), agalmolit, arjilit, kloritolit sayılabilir¹⁰⁴.

Süs nesnelерinin üretimi ile boya kullanımının da yakın bir ilişkisi olabileceği yönünde bulgulara rastlanmıştır. Kara-Bom'da gün ışığına çıkarılan hayvan diş ve kemiklerinden yapılmış delikli kolye uçları (3 tane), madensel boya taneciklerinin ve tozlarının, ayrıca tanecikleri ezmekte kullanılmış, üzerinde boya kalıntıları olan kayrak taş ile aynı alanda bulunmuştur (Res. 9). Kolye uçlarından bir tanesi açıkça boya izlerine sahiptir. Araştırmacılar, Batı Avrasya'daki bazı örneklere dayanarak, boya maddesinin süs nesnelерinin yapımında bir nevi aşındırıcı ve parlaticı olarak kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştür¹⁰⁵. Benzer bir tespit Denisova Mağarası'ndan ele geçen süs nesneleri için yapılmıştır. Yapılan mikroskopik incelemeler, 22 buluntuda kırmızı aşı boyası kalıntılarının olduğunu göstermiştir. Bunlardan 13 tanesinde boya kalıntıları iç kısımda (delik kısmında),

¹⁰⁰ Derevianko - Rybin 2003, 28, 42-48.

¹⁰¹ Janz vd. 2009, 1982-1989.

¹⁰² Derevianko 2011, 491; Rybin 2014,50.

¹⁰³ Li vd. 2018, 5-6.

¹⁰⁴ Shunkov vd. 2020b, 14-15, Tab. 2.

¹⁰⁵ Derevianko - Rybin 2003, 28.

9’unda ise iç kısımda ve yüzeydeki bezeme / kazıma oluklarında tespit edilmiştir. Oysa ön-biçim olarak hazırlanmış süs nesnelere boya kalıntısına rastlanmamıştır. Araştırmacılar, böylelikle, boya maddelerinin üretim sürecinin ön-biçimden sonraki aşamalarında kullanılan bir malzeme olduğunu ileri sürmüştür¹⁰⁶. ÖÜPÇ’den sonraki evrelere ait bulgular, boyanın toz veya içine yağ karıştırılarak macun biçimlerinde, süs nesnesinin perdahlaması aşamasında kullanıldığı yönünde bir eğilim oluşmasını sağlamıştır¹⁰⁷. Son zamanlarda Denisova Mağarası’ndan gün ışığına çıkarılmış ve dünya çapında ses getiren bir buluntu olan, ışık vurduğunda renk değiştiren (siyahtan yeşile) bir taştan (kloritolit) yapılmış, çift-konik delikli bir bilezik parçası (Res. 8-E), yapılan detaylı incelemelerinin sonunda içerisinde yaylı-delgeç kullanımının da bulunduğu karmaşık bir üretim sürecini ortaya koymuştur¹⁰⁸.

ÜPÇ’da Sibiryaya ve Moğolistan’da süs nesnelere dair buluntu veren bazı önemli yerleşimler şöyle sıralanabilir¹⁰⁹: Kuzeybatı Altaylar: Denisova Mağarası (Ö/EÜPÇ) (Res. 8), Kara-Bom (ÖÜPÇ), Ust-Karakol-1 (EÜPÇ), Straşnaya Mağarası (EÜPÇ), Anuy-2 (EÜPÇ); Yenisey bölgesi: Malaya Siya (EÜPÇ), Kurtak-4 (OÜPÇ), Afontova Gora yerleşimleri (1-4) (GÜPÇ) (Res. 10), Listvenka (O/GÜPÇ); Beri-Baykal: Gerasimova-1 (Ö/EÜPÇ), Mal’ta (OÜPÇ), Ust-Kova (OÜPÇ), Krasni Yar-1 (GÜPÇ), Verholenskaya Gora-1 (GÜPÇ); Öte-Baykal: Podzvonkaya (ÖÜPÇ), Hotık (Ö/EÜPÇ) (Res. 7), Kamenka (Ö/EÜPÇ) (Res. 7), Varvarina Gora (Ö/EÜPÇ), Tolbaga (EÜPÇ), Studenoe-2 (GÜPÇ), Ust-Menza-2 (GÜPÇ); Moğolistan: Tolbor yerleşimleri (4, 15, 16, 21) (Ö/EÜPÇ), Dörölj (EÜPÇ); Kuzey Çin: Şuydonggu yerleşimleri (1, 2, 7) (Ö/EÜPÇ); Kuzey Sibiryaya: Yana (EÜPÇ); Rus Uzak Doğusu: Uşki yerleşimleri (1-5) (GÜPÇ).

4.3. Taşınabilir Sanat Nesneleri

Sibiryaya’da ÜPÇ’a ait “taşınabilir sanat nesnelere” dendiğinde, bu alanla ilgilenenlerin akıllarına ilk olarak gelen Malta-Buret figürlerine geçmeden, onlardan daha erkene dair birkaç nadir buluntudan bahsetmekte yarar vardır.

Bunlardan ilki, 2019’daki kazılarda Denisova Mağarası’nın Güney Odası’nda (11. katman / ÖÜPÇ) bulunan, mamut dişinden yapılmış, büyük kedigiller ailesinden bir yırtıcıyı temsil ettiği düşünülen bir figürdür (Res. 16-B). Yaklaşık 4 cm uzunluğundaki stilize figürünün üzerinde düz kazıma çizgilerle yapılmış bezemeler ve kırmızı aşı boyası izleri tespit edilmiştir. Figürünü inceleyen araştırmacılar, aşınma analizlerinin verileri doğrultusunda o figürünün, başka süs nesnelere ve taşınabilir sanat nesnelere olduğu gibi, insan elinin değmesi ve taşınırken yumuşak dokulu nesnelere sürtünmesi sonucu oluşmuş aşınma özelliği gösterdiğini; ayrıca onun üslup açısından, Güneybatı Almanya’daki Vogelherd Mağarası’ndan gün ışığına çıkarılmış aslan figürlerine, Fransa’da Franko-Kantabriya bölgesinde tespit edilen mağara resimlerindeki tasvirlerle ve ele geçen figürlere benzediğini ifade etmiştir¹¹⁰.

Öte-Baykal’daki Tolbaga yerleşiminden EÜPÇ’a tarihlenen kültür katmanından gün ışığına çıkarılan, yünlü gergedanın omur kemiklerinden biri üzerine şekillendirilen bir hayvan kafasını (muhtemelen ayı) andıran figürin¹¹¹ (Res. 16-A) ve Yenisey bölgesindeki (Kuznetsk Alatau) Malaya Siya’dan (EÜPÇ) ele geçirilen, üzerinde hayvanları tasvir edip etmediği

¹⁰⁶ Shunkov vd. 2020b, 13.

¹⁰⁷ Lbova vd. 2020, 11.

¹⁰⁸ Derevianko, Shunkov vd., 2008, s. 17-24.

¹⁰⁹ Abramova vd. 1967, 52; Goebel 1999, 216; Derevianko - Rybin 2003, 43, Tab. 1; Dikov 2004, 21-25; Lbova 2011, 9-12; Pitulko vd. 2012, 644-653; Buvit vd. 2015, 498-503; Jaubert 2015, 459-463; Shunkov vd. 2020b, 14-15, Tab. 2; Lbova vd. 2020, 5.

¹¹⁰ Derevianko vd. 2019, 104-107.

¹¹¹ Bednarik 1994, 363-364.

konusunda bazı tartışmalar olan figürinler¹¹² (Res. 16-C) Sibirya'nın ÜPÇ'ına ait taşınabilir sanat nesnelерinin erken sayılabilecek örnekleri arasında yer alır.

OÜPÇ'a tarihlenen Mal'ta buluntularına geçerse, o yerleşimin dünya çapında bu derece bilinmesinin ve öne çıkmasının nedenlerinden başlıcası zengin kemik eserlerin ortaya çıkarılmasıdır. Mamut dişinden, geyiz boynuzundan, hayvan diş ve kemiklerinden yapılmış 650'nin üzerinde nesne (mızrak uçları, çubuklar, tığlar, iğneler, süs nesneleri, alın bantları, bezemeli ve figürlü plakalar, 25'in üzerinde zoomorfik figürin, 30'un üzerinde, Avrupa'da Gravet Kültürü'nde görülen ve "Venüs Figürinleri" olarak adlandırılan stilize kadın figürinlerine atfen, pek çok açıdan farkları olmasına rağmen "Venüs" figürini olarak adlandırılan heykelcik vs.) ele geçirilmiştir (Res. 12; 17-2). Benzer eserlerin, Mal'ta'nın hemen kuzeyinde yer alan ve "Mal'ta'nın ikizi" olarak adlandırılan Buret yerleşiminden de ele geçirildiği bilinmektedir. Buret'ten ele geçirilen buluntuların (Res. 17-4) çoğunun 2. Dünya Savaşı sırasında kaybolduğu kayıtlara geçmiştir¹¹³.

Yukarıda belirtildiği gibi, Mal'ta'dan gün ışığına çıkarılan mamut dişinden üretilmiş antropomorfik figürinler, aşağı yukarı Sibirya'daki OÜPÇ'a denk gelen Avrupa'daki Gravet Kültürü'nde (*Gravettian*) görülen kadın figürinleri ile bağ kurularak "Venüs" figürinleri olarak adlandırılrsa da onlar çeşitli açılardan Avrupa örneklerin farklıdır. Öncelikle birkaç örnek dışında Avrupa örnekleri gibi abartılı kalça, karın ve meme ayrıntıları Mal'ta örneklerinde görülmez. Mal'ta örnekleri diğerlerine oranla tek tip değil, biçimsel açıdan çeşitliliğe sahiptir. Mal'ta'dakiler, birkaç örnek dışında cinsiyeti kadın olarak belirten vurgulardan yoksundur (hatta 5 tanesi açıkça erkek olarak tespit edilmiştir). Onlar çoğu zaman giysili olarak tasvir edilmiştir. Çoğunda yüz detayları burun deliklerine ve dudak kıvrımlarına kadar verilmiştir. Avrupa'daki örneklerde sadece tek bir delikli figürine rastlanmışken, Mal'ta-Buret figürinlerinin önemli miktarının alt (ayak) kısmında delik vardır¹¹⁴. Yapılan incelemeler sonucunda, figürinlerin yaklaşık %30'unun büyükçe bir kafaya sahip ve baş-beden oranının 1:4 olmasından yola çıkılarak, mevzubahis figürinlerin çocukları veya çocuk ruhlarını temsil ettiği öne sürülmüştür¹¹⁵.

L. Lbova ve P. Volkov¹¹⁶, figürinleri 6 küme şeklinde sınıflandırmıştır: 1- Baş ve bedeni güzelce tasvir edilmiş ve detaylandırılmış örnekler¹¹⁷; 2- Zayıfça profillendirilmiş örnekler (Baş kabartma şeklinde işlenmiş, beden ise işlenmemiş ve çubuk şeklinde bırakılmış örnekler; 3- Oyma ve bezemelerin de kullanıldığı ana hatlarıyla oluşturulmuş yassı örnekler; 4- Sadece başlardan oluşan örnekler; 5- Detayları işleme aşamasının başında olan örnekler; 6- Figürin yapımı için oluşturulmuş ön-biçim şeklindeki örnekler.

Mal'ta figürinleri ve diğer süs nesneleri üzerine yapılan detaylı mikroskobik aşınma

¹¹² Malaya Siya'daki 2. dönem kazılarını yapan V.E. Larichev, yayınlarında taş yongalardan, kortikal parçacıklardan ve taş aletlerden oluşan bir dizi taş nesneyi çeşitli hayvanları (kaplumbağa, kartal, at, mamut) betimleyen taşınabilir sanat eserleri olarak nitelmiştir (Res. 16-B) (Larichev vd. 1988, 371, 373). Ayrıca o bir takım çizgisel hayvan (at, bizon, aslan, kurt vs.) betimlerinin olduğunu da iddia etmiştir. T. Goebel ise tüm bunlara şüpheyle bakar ve bunların kuşkuya yer bırakmayacak şekilde açık tasvirler olamayacağını düşünür (Goebel 2004, 175).

¹¹³ Bednarik 1994, 364; Bednarik 2010, 2; Lbova - Volkov 2016, 16-21; Lbova - Volkov 2017, 169-171.

¹¹⁴ R. Bednarik (1994, 364-365), alt tarafı kırık olarak bulunmuş örneklerin de çok büyük ihtimalle deliklerinin olduğunu ifade etmiştir.

¹¹⁵ Lbova - Volkov 2017, 169-171.

¹¹⁶ Lbova - Volkov 2016, 171.

¹¹⁷ Onlara göre, mikroskobik analizler, o figürinlerin tamamının giysili (kısmi veya bütünüyle) ve aksesuarlı olarak tasvir edildiğini (işlendiğini) ortaya koymuş ve önceleri ileri sürülen giysili-giysisiz ayrımının geçersiz olduğunu göstermiştir. Mal'ta'dan ele geçirilen giysili figürinlerin, illüstratör Libor Balak tarafından çizilmiş tahmine dayalı illüstrasyonları, yerleşimin sakinlerinin nasıl giyindiğine yönelik belki bir fikir verebilir (bkz. Res. 14).

analizleri sonucunda onların, üretim aşamalarının çeşitli aşamalarında farklı taş aletler (taş vurgaç, düzeltici, bıçak, kazıyıcı, keski, delgi, yaylı delgi vs.) kullanılarak işlendiği ortaya konmuştur¹¹⁸. Diğer bir araştırmada, figürinlerin bazılarında boya kalıntıları (kırmızı, yeşil ve mavi renklerde) tespit edilmiş ve aşınma özelliklerinin onların deri ve kürk gibi yumuşak dokularla temasına işaret etmiştir¹¹⁹.

Mal'ta figürinleri ile çağdaş veya sonraki evreye (GÜPÇ) ait birkaç örnekten daha bahsederek bu kısmı tamamlayalım. Beri-Baykal'daki Ust-Kova yerleşiminin OÜPÇ kültür katmanından, mamut dışından yapılma, stilize ve yassı bir mamut figürünü (8 cm uzunluğunda) gün ışığına çıkarılmıştır (Res. 18-5). Yapılan mikroskobik analizler, figürünün üzerinde kırmızı ve siyah boya kalıntılarının olduğunu göstermiştir¹²⁰. Bunun yanı sıra yine aynı bölgedeki Krasni Yar-1 yerleşiminden (muhtemelen GÜPÇ başı) epeyce stilize, muhtemelen oturan bir insanı simgeleyen kemikten oyulmuş küçük bir figürin (3.7 cm yüksekliğinde, 1.1 cm genişliğinde) ele geçirilmiştir¹²¹ (Res. 18-6). Ayrıca, Yenisey bölgesinde, GÜPÇ'a tarihlenen Mayna (ya da Mayninskaya) yerleşiminden ele geçirilmiş, muhtemelen ~18/19.000 yıllık, bir insanı betimleyen, stilize, detayları hiç işlenmemiş, pişmiş toprak bir figürin dikkat çekicidir¹²² (Res. 16-D).

Mal'ta'dan ele geçirilen antropomorfik figürinlerin yanı sıra dikkate değer zoomorfik figürinler de ele geçirilmiştir (Res. 13). O figürinlerin çoğu, Batı Avrasya'da benzerlerinin görülmediği, stilize kuş (kuğu veya kaz) figürinleridir (Mal'ta'dan 13, Buret'ten 1 tane). Bu stilize kuş figürinlerinden bir tanesi Mal'ta Çocuğu'nun mezarında bulunmuştur. Stilize olanların yanı sıra birkaç stilize olmayan örnek de (3 tane) ele geçmiştir (Res. 18-1, 2, 3). Mal'ta'dan, kuş figürinlerinin yanı sıra başka hayvanlara (balık, yılan [Res. 18-4], su samuru) ait birkaç stilize figürin de gün ışığına çıkarılmıştır¹²³.

Beri-Baykal'da EÜPÇ'a tarihlenen Askeri Hastane (Voenny Gostipal) ile Yenisey bölgesinin batısında OÜPÇ Açın (Achinsk) yerleşimlerinden ele geçirilen ve işlevi belirsiz, mamut dışından yapılma birkaç bezemeli buluntu konuyla ilgili yayınlarda sıkça atıf yapılan eserler arasında yer alır. Askeri Hastane'den ele geçen ortasından hafif basık silindirik biçimli ve delikli nesne ile küresel gövdeli ve delikli nesne (Res. 19-1) dikkat çekici örneklerdir¹²⁴. Açın'dan ele geçen, üzerinde nokta şeklindeki oyukların oluşturduğu sarmallarla kaplı çubuk (Res. 17-3), yerleşimin kazıcısına göre bir nevi güneş-ay takvimi olarak kullanılmıştır¹²⁵.

4.4. İki boyutlu çizgisel betimlemeler

Sibirya'da ÜPÇ'a tarihlenen, mamut dışından yassı plakalar üzerine işlenmiş iki boyutlu betimlere dair birkaç örnek ele geçirilmiştir. Bunlardan ilki, yukarıda bahsedilen Mal'ta figürinleri ile çağdaş, aynı kültür katmanından ele geçmiştir (Res. 18-3). 8.2 x 3.6 cm boyutlarında, sol kısmında bir delik olan plakanın üzerinde çizgisel olarak işlenmiş stilize bir mamut figürü yer alır¹²⁶. Mal'ta'da bulunmuş, bir yüzü noktalarla oluşmuş sarmallarla doldurulmuş, diğer yüzü ise büyük kafalı üç stilize yılanın yan yana betimlenmesiyle süslenmiş delikli bir plaka dikkate değerdir (Res. 11-b)

Bir başka örnek yine bir mamuta aittir (Res. 18-1). Kuzeydoğu Sibirya'da bir mamut

¹¹⁸ Lbova - Volkov 2016, 18-22.

¹¹⁹ Lbova - Volkov 2017, 172-173.

¹²⁰ Lbova vd. 2020, 5.

¹²¹ Abramova vd. 1967, 63.

¹²² Vasil'ev 1992, 364.

¹²³ Abramova vd. 1967, 57-58; Bednarik 1994, 367; Poikalainen 2001, 53-54; Lbova - Volkov 2016, 19-20.

¹²⁴ Poikalainen 2001, 56-57.

¹²⁵ Larichev vd. 1988, 376.

¹²⁶ Abramova vd. 1967, 56.

mezarlığının yanında bulunan ~14/13.000 yıllık Bereleh (veya Berelyoh) yerleşimi yakınlarında (48 km) bulunmuş, tarihlenmesi belirsiz olsa da görel olarak GÜPÇ'nin sonlarına tarihlenen örnek, mamut dişinden yapılmış bir plakadır ve plakanın üzerine dış hatları çizgisel olarak verilmiş, içi kazıma çizgilerle doldurulmuş bir mamut işlenmiştir¹²⁷.

2020'de yayımlanan bir makalede, Kuznetsk Alatav'ın batısında Tom Irmağı kıyısındaki (Seversk) bir sekide önceden (1988) bulunmuş bir mamut dişinin üzerine yapılan mikroskopik analizler sonucunda, o dişin üzerinde 4 tane iki hörgüçlü devenin ve antropomorfik bir figürün yer aldığı ortaya konmuştur. Dişten alınan doğrudan radyokarbon tarihlendirme verisi onun ~13.000 yıllık olduğunu göstermiştir¹²⁸. Araştırmacılara göre dişin üzerinde fazla derin olmayan ve çok ince kazıma çizgilerle, çıplak gözle bakıldığında belli belirsiz görünen, birbirinin içine geçmiş, kimisi tüylerle detaylandırılmış develer betimlenmiştir¹²⁹. Onlar, develerden ikisinin, Yenisey havzasındaki Minusinsk vadisinde Türk dönemi kaya resimlerinde birkaç örneğinin görüldüğü kafa kafaya güreşe tutuşmuş develere benzer pozisyon almış olduklarını ileri sürmüştür. Develerle birlikte tespit edilen bir diğer antropomorfik figür (iki ayaklı; üst kısmı, tüylü bir deve hörgücü gibi çizilmiş) deve kılığına girmiş bir avcı olarak yorumlanmıştır¹³⁰.

Kuzey Kutup Dairesi içerisinde (70. kuzey enlemi) Yana Irmağı kıyısındaki Yana yerleşiminden içerisinde kemik, geyik boynuzu, mamut dişi gibi malzemelerden yapılan süs nesnelere, bezemeli plakaların, kap kacağın ele geçtiği zengin buluntu topluluğu¹³¹ ~32.000 düz. YÖ'ye tarihlenir. O buluntu topluluğunun içerisindeki bir mamut dişi üzerinde düzenli ve düzensiz çok sayıda kazıma çizgi tespit edilmiştir. Yerleşimin kazıcıları, içerisinde dik, yatay ve diagonal olarak çizilmiş 2 küme halindeki çizgileri, antropomorfik figürler (Res. 18-5) olarak yorumlamış ve bunların dans eden veya duran iki figür olduğuna kanaat getirmiştir. Onlar, Kuzey Sibirya'daki modern veya yakın geçmişteki yerli kabilelerin etnografik eserleri arasında buna benzer figürler içeren eşyalar olduğunu ifade ederek bunlarla bir paralellik kurulabileceğini belirtmiştir¹³².

Son olarak, GÜPÇ'a tarihlenen Afontova Gora-3 yerleşiminden ele geçirilen, yaklaşık 6 cm çapındaki mamut dişinden yapılmış diskin ön ve arka yüzünde yer alan, merkezden kenarlara doğru açılan (radyal) çizgilerle oluşturulmuş betimlerin, stilize güneş betimleri (Res. 18-4) olarak nitelenebileceğini ileri süren araştırmacılar¹³³ olduğunu eklemekte yarar vardır.

4.5. Kaya ve Mağara Resimleri

Sibirya'da ÜPÇ'a tarihlenebilecek herhangi bir mağara resmi şu ana dek bulunamamıştır. Sibirya'ya en yakın örnekler, GÜPÇ'a tarihlenen Güney Urallardaki Şölgen-Taş (Kapova) ve Yamazı-Taş (İgnetiyevskaia) mağaraları¹³⁴ ile Güneybatı Moğolistan'daki (Moğolistan Altayları) Hoyt Tsenher (Hoit Tsenkher) Mağarası'nda¹³⁵ (Res. 20) tespit edilmiştir. Yine de sayılan örneklerin tarihlenmeleri belirsizdir. Resimlerde betimlenen hayvanlar içerisinde nesli Pleistosen'de tükenmiş hayvanların olduğu düşünüldüğünde aslında tarihlenmeler çok da isabetsiz sayılmaz.

¹²⁷ Slobodin vd. 2017, 254-255.

¹²⁸ Esin vd. 2020, 1-7.

¹²⁹ Esin vd. 2020, 4, Fig. 4.

¹³⁰ Esin vd., 2020, 6-7.

¹³¹ Pitulko vd. 2012, 646-657, Fig. 3-12.

¹³² Pitulko vd. 2012, 652-657.

¹³³ Abramova vd. 1967, 64; Bednarik 1994, 367.

¹³⁴ Zhilin vd. 2018, 346.

¹³⁵ Jaubert 2015, 464-465.

Kaya resimlerine gelince; Beri-Baykal'da Lena Irmağı vadisinde, çevresinde ÜPÇ yerleşimlerinin de tespit edildiği Şişkino'da, çeşitli çağlara tarihlenen kaya resimlerinin içerisinde birkaç tanesinin ÜPÇ'a tarihlenebileceği ileri sürülmüştür. Keşifleri yapan ünlü Rus arkeoloğu A.P. Okladnikov, o resimlerden birkaç tanesini (Res. 20) Batı Avrasya'daki bazı örneklerle karşılaştırmış ve onların stil açısından ÜPÇ'ın sonuna tarihlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine de bunları şüphe duymadan ÜPÇ'a atfetmek kolay değildir. Kırmızı boya kullanılarak kalınca çizgilerle tasvir edilmiş 2 at ve muhtemelen 1 bizon epeyce büyük boyutlu olarak kayaya işlenmiştir¹³⁶ (1. at: 2.8 m x 1.5 m; 2. at: 1.2 m x 68 cm; bizon 1.1 m x 55 cm).

Son yıllarda, Altay Dağlarındaki Ukok Yaylasında, Rusya Federasyonu-Moğolistan sınırı yakınlarında keşfedilen kaya resimleri (Res. 20); yine sınırın diğer tarafında, Kuzeybatı Moğolistan'da daha önce keşfedilmiş olan (Baga-Oygor, Tsagaan Salaa, Aral Tolgoy, İşgen Tolgoy hatta Hoyt Tsenher Mağarası'ndakiler) -ÜPÇ sonuna tarihlenmesi muhtemel- diğer kaya resimleriyle (Res. 20) birlikte, belki artık daha güvenli bir biçimde ÜPÇ sonlarına tarihlenmiştir. Ukok Yaylası'nda keşfedilen kaya resimleri, buldukları yerde akan Kaltugi Irmağı'na atfen "Kalgutinski Stili" (veya Kalguti Stili) olarak adlandırılmış, yukarıda sözü edilen Moğolistan'daki örnekler de bu stilin içine dâhil edilmiştir. Yapılan detaylı mikroskobik analizler, deneysel arkeoloji çalışmaları, Batı Avrasya'daki örneklerle mukayeseyi içeren stil kritiklerinin yanı sıra kayalara kazınan hayvanlar (geyik, at, bizon veya boğa, yaban keçisi) arasında nesli Pleistosen'de tükenmiş hayvanların (mamut, gergedan) olması ve betimlemelerdeki arkaik görünüm sonucunda, onların büyük olasılıkla GÜPÇ'a ait olduğu ileri sürülmüştür¹³⁷.

Sonuç

Sibirya'da ÜPÇ'ın başlangıcıyla ilgili tartışmalar halen sürmekle beraber, o çağın başlangıcından itibaren modern insanların Avrasya'ya yayılışı ile ilişkilendirilen, yaygın adlandırma ile "modern davranışlar" olarak tanımlanan kavramı oluşturan unsurlar, Sibirya'nın kültürel çekirdeğini teşkil eden Çekirdek Sibirya'da görülmeye başlar. Zaten tartışmalar bu hususta değil, bu yaratılan yeniliklerin hangi insan -alt- türünün eseri olduğu yönündedir. Konuyla ilgilenen araştırmacılar, kabaca 2 kümeye ayrılmıştır. İlk küme, "Rus Okulu" olarak adlandırılabilir, Rus Bilimler Akademisi'nin Sibirya Dalı'na mensup araştırmacılar tarafından oluşur. O araştırmacılar, çok uzun süreden beri, "Çok Bölgeli Evrim Modeli" üzerine kurulu yerel gelişimi savunmuş; bununla beraber son zamanlarda yapılan genetik araştırmaların o modeli yıkacak derecede sarsması üzerine, yine de eski görüşlerinden pek de sapmayacak şekilde, yeni bir konum almıştır. Söz konusu araştırmacıların son birkaç yıldaki yayınlarından açıkça görüldüğü üzere, onlar ÖÜPÇ taş endüstrilerini ve diğer maddi kültür öğelerini son zamanlarda keşfedilmiş yeni bir insan -alt- türü olan Denisova insanına atfetmektedir.

İkinci küme, ÖÜPÇ'ın dilgi temelli taş endüstrilerini ve diğer maddi kültür öğelerini, kaynağı Levant olmak üzere, anatomik açıdan modern insanların Avrasya'ya yayılımı ile ilişkilendirir. Onlara göre, Sibirya'ya ulaşan modern insan toplulukları, Asya'nın güneyini izleyerek Doğu Asya ve Avustralya'ya uzanan (Güney Güzergâhı) modern insan topluluklarından farklı bir güzergâhı kullanmıştır. Bu hat, muhtemelen İran ve Orta Asya üzerinden ilerler (Kuzey Güzergâhı veya Karasal Güzergâh). Günümüzdeki bulgular göz önüne alındığında, bu hipotezlerle ilgili mevcut tablo çok belirgin olmasa da geçmişe oranla epeyce belirginleşmiştir. Her geçen gün yeni araştırmalarla zenginleşen arkeolojik, antropolojik ve genetik bulgular, benim de görüşlerine katıldığım, bu ikinci kümeye dâhil

¹³⁶ Okladnikov'dan aktaran Abramova vd. 1967, 64; Okladnikov'dan aktaran Bednarik 2010, 363.

¹³⁷ Molodin vd. 2019, 16-22; Zotkina vd. 2020, 6-10.

olan araştırmacıları doğrular ve destekler niteliktedir.

Araştırmacılarca “Modern davranışlar” kavramı altında listelenen unsurlar ve o kavramın bir alt kümesi olarak sayılabilecek “simgesel davranışlar”ı oluşturan olgular, ÜPÇ’in başından itibaren, az ya da çok olmak üzere, Sibirya’da gün ışığına çıkarılan kültür katmanlarında görülmeye başlar. Bu sürecin başlangıcı en azından ~47.000 düz. YÖ’ye uzanır. Bu yeni kültürel anlayış, en erken bulgulara sahip olan Kuzeybatı Altaylardan sonra, ~45.000 düz. YÖ’nin ardından, Moğolistan’a ve Çekirdek Sibirya’nın diğer bölgelerine ulaşarak kültürel bir bütünlük teşkil eder.

Bu makalede, günümüze değin yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan, Sibirya gibi devasa bir coğrafyada ÜPÇ gibi çok geniş bir zaman aralığına tarihlenen ve “sembolik davranışlar”ı ortaya koyan maddi kültür öğelerinin dikkate değer olanlarını aktarmaya çalıştım. Görüldüğü üzere, Sibirya’da gün ışığına çıkarılan ÜPÇ’a ait modern insan kalıntılarının, Avrupa ile kıyaslandığında, epeyce az olması ölü gömme gelenekleri ile ilgili çıkarım yapmamızı zorlaştırır. Çekirdek Sibirya’daki en erken ve tek gömüt OÜPÇ’a, ~24.000 düz. YÖ’ye tarihlenir. Sibirya’daki ölü gömme gelenekleri ile ilgili ipucu veren diğer bulgular, Sibirya’nın en doğu kısmından, GÜPÇ’in sonuna tarihlenen Uşki yerleşimlerinden gelir. Bir yetişkin gömütü olduğu düşünülen gömüt dışında, 3 çocuk ve bir köpeğe ait gömütler bulunmuştur. Köpeğin boyutları düşünüldüğünde, onun da belki yavru bir köpek olduğu düşünülebilir. İki bölge arasında bir bağ kurulacak olursa, çocuk ve bebek yaştaki bireylerin barınak içine gömüldüğü; muhtemelen inançla ilgili bir nedenle kırmızı aşı boyası kullanıldığı, çeşitli ölü hediyelerinin gömüt içine bırakıldığı görülür. Benzer birkaç örnek, Alaska’da, Sibirya’dan kopup giden toplulukların bıraktığı kültürel kalıntılarda da izlenir.

Saysız süs nesnesi ve takı, ÜPÇ’in başından itibaren Çekirdek Sibirya’da tespit edilen yerleşimlerin, az ya da çok sayıda olmak üzere, pek çoğunda gün ışığına çıkarılmıştır. Oradaki insan topluluklarının, o eserlerin yapımında çok çeşitli organik ve taş malzemeyi kullandığını biliyoruz. Ayrıca söz konusu nesnelere üretiminde, ham madde temininden, üretilecek nesnenin kabataslak ön-biçiminin oluşturulmasıyla başlayan, deliklerin açılması, bezenmesi, perdahlanması, boyanması gibi karmaşık sayılabilecek üretim süreçleri de yapılan detaylı araştırmalarda ortaya konmuştur. Bunlar yapılırken, çeşitli taş ve kemik aletlerin üretim sürecinin farklı aşamalarında nasıl kullanıldığı yönünde de incelemeler yapılmış ve Sibirya’nın ÜPÇ’ındaki hünerli ellerin ve zihinlerin değeri kanıtlanmıştır.

Taşınabilir sanat nesnelere denince, Sibirya’nın ÜPÇ’ı için elbette -OÜPÇ’a tarihlenen- Mal’ta yerleşimi akla gelir. Kemik ve taştan saysız süs eşyasının yanı sıra ele geçirilen antropomorfik ve zoomorfik figürinler hem o evrenin hem de Mal’ta-Buret Kültürü adı verilen kültürün alametifarikalarıdır. Diğer taraftan böylesi değerli sanat eserleri ne o evredeki ne de sonraki evredeki diğer yerleşimlerde görülür. Mal’ta’nın antropomorfik figürinleri, genel bir eğilimle, yıllar boyu, Avrupa’daki çağdaşı “Venüs” figürleri ile karşılaştırılmış, aynı isimle anılmış, hatta Avrupa’daki kültürel yayılımın bir dış etkisi olarak görülmüştür. Oysa bazı araştırmacıların da vurguladığı ve yukarıda aktarıldığı üzere, Avrupa’daki örneklerden önemli oranda farklılıkları bulunur.

Taşınabilir malzeme üzerine iki boyutlu çizgisel betimlere dair, bazıları son yıllarda keşfedilmiş olmak üzere, birkaç örnek ele geçmiştir. Elimizdeki bulgular düşünüldüğünde, kaya ve mağara resimleri gibi, bu kategorinin de Sibirya’nın ÜPÇ’ında zayıfça temsil edildiğini söylemeliyim. Son yıllarda, Altay Dağlarındaki Ukok Yaylası’nda yapılan birkaç keşif (ve daha önce Batı Moğolistan’da keşfedilenlerin bunlarla ilişkisinin kurulması sayesinde), GÜPÇ’a tarihlenmesi muhtemel bir dizi kaya resmini bu coğrafyanın kültürel dağarcığına kazımıştır. Sibirya’da ÜPÇ’a tarihlenen mağara resmi, maalesef, günümüze dek bulunamamıştır.

Kaynakça

- Abramova, Z. A., Page, C., Chard, C. S. 1967, "Palaeolithic Art in the U.S.S.R.", *Arctic Anthropology*, Vol. 4, No. 2, 1-179.
- Akimova, E., Higham, T., Stasyuk, I., Buzhilova, A., Dobrovolskaya, M., Mednikova, M. 2010, "A new direct radiocarbon AMS date for an Upper Palaeolithic human bone from Siberia", *Archaeometry*, 52(6), 1122-1130.
- Altın, V. 2007, *İklim Dinamikleri*, TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi Eki, Şubat Sayısı.
- Bar-Yosef, O. - Wang, Y. 2012, "Paleolithic archaeology in China", *Annual Review of Anthropology*, 41, 319-335.
- Bar-Yosef, O., Eren, M. I., Yuan, J., Cohen, D. J., Li, Y. 2012, "Were bamboo tools made in prehistoric Southeast Asia? An experimental view from South China", *Quaternary International*, 269, 9-21.
- Bar-Yosef, O. - Belfer-Cohen, A. 2013, "Following Pleistocene road signs of human dispersals across Eurasia", *Quaternary International*, 285, 30-43.
- Bednarik, R. G. 1994, "The pleistocene art of Asia", *Journal of World Prehistory*, 8(4), 351-375.
- Bednarik, R. G. 1997, "The global evidence of early human symboling behaviour", *Human Evolution*, 12(3), 147-168.
- Bednarik, R. G. 2010, "An overview of Asian palaeoart of the Pleistocene", *In Proceedings of the IFRAO Congress, September 2010 – Symposium: Pleistocene art of Asia (Pre-Acts)*, 1-12.
- Belousova, N. E., Rybin, E. P., Fedorchenko, A. Y., Anoykin, A. A. 2018, "Kara- Bom: new investigations of a Palaeolithic site in the Gorny Altai, Russia", *Antiquity*, 92(361), 1-7.
- Berkant, E. B. 2020, *Genetik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Üst Paleolitik Çağ'da Arkaik Altay Halklarının Doğu Sibiry'a'dan Göçleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- Buvit, I. - Terry, K. 2011, "Last Glacial Maximum human populations in the southwest Transbaikal, southern Siberia", *From the Yenisei to the Yukon: interpreting lithic assemblage variability in Late Pleistocene/Early Holocene Beringia*, (Editors T. Goebel - I. Buvit), Texas: Texas University Press, 45-57.
- Buvit, I., Terry, K., Izuhō, M., Konstantinov, M. V. 2015, "The emergence of modern behavior in the Trans-Baikal, Russia", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 490-505.

- Buvit, I., Izuho, M., Terry, K., Konstantinov, M. V., Konstantinov, A. V. 2016, "Radiocarbon dates, microblades and late Pleistocene human migrations in the Transbaikal, Russia and the Paleo-Sakhalin-Hokkaido-Kuril Peninsula", *Quaternary International*, 425, 100-119.
- Clark, P. U., Dyke, A. S., Shakun, J. D., Carlson, A. E., Clark, J., Wohlfarth, B., ... & McCabe, A. M. 2009, "The last glacial maximum", *Science*, 325(5941), 710-714.
- Clarkson, C., Jacobs, Z., Marwick, B., Fullagar, R., Wallis, L., Smith, M., ... & Florin, S. A. 2017, "Human occupation of northern Australia by 65,000 years ago", *Nature*, 547(7663), 306-310.
- Dikov, N. N. 1996, "The Ushki sites, Kamchatka Peninsula", *American beginnings: the prehistory and palaeoecology of Beringia*, (Ed. W. H. West), The University of Chicago Press, Chicago, 244-250.
- Dikov, N. N. 2004, *Early cultures of northeastern Asia*, US Department of the Interior, National Park Service, Shared Beringian Heritage Program, Alaska.
- Dikov, N. N. - Powers, R. 1968, "The Discovery of the Palaeolithic in Kamchatka and the Problem of the Initial Occupation of America", *Arctic Anthropology*, 5(1), 191-203.
- Derevianko, A. P. - Rybin, E. P. 2003, "The earliest representations of symbolic behavior by Paleolithic humans in the Altai Mountains", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 3, 27-50.
- Derevianko, A. P., Shunkov, M. V., Volkov, P. V. 2008, "A paleolithic bracelet from Denisova Cave", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 34(2), 13-25.
- Derevianko, A. P. 2011, *The Upper Paleolithic in Africa and Eurasia and the Origin of Anatomically Modern Humans*, International Symposium Features of the Upper Paleolithic Transition in Eurasia: Cultural Dynamics and the Evolution of the Genus Homo: Denisova Cave, the Altai, 4-10 July, 2011, (Editor M. V. Shunkov), Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS Press, Novosibirsk, Russian Federation.
- Derevianko, A. P. - Shunkov, M. V. 2011, "Anthropogenesis and Colonization of Eurasia by Archaic Populations", *Proceedings of the International Symposium "Characteristic Features of the Middle to Upper Paleolithic Transition in Eurasia: Development of Culture and Evolution of Homo Genus" (July 4-10, 2011, Denisova Cave, Altai)*, (Eds. A. P. Derevianko, M. V. Shunkov), Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS Press, Novosibirsk, Russian Federation, 50-74.
- Derevianko, A. P., Xing, G., Olsen, J. W., Rybin, E. P. 2012, "The Paleolithic of Dzungaria (Xinjiang, northwest China) based on materials from the Luotuoshi site", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 40(4), 2-18.
- Derevianko, A. P., Rybin, E. P., Gladyshev, S. A., Gunchinsuren, B., Tsybankov, A. A., Olsen, J. W. 2013, "Early upper paleolithic stone tool technologies of northern Mongolia: the case of Tolbor-4 and Tolbor-15", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 41(4), 21-37.
- Derevyanko, A. P. - Shunkov, M. V. 2016, "Where has Homo sapiens come from?", *Science First Hand*, Vol. 43 No. 1, 40-59.
- Derevyanko, A. P., Shunkov, M. V., Fedorchenko, A. Yu., Kozlikin M. B. 2019, "Палеолитическая скульптура из Денисовой пещеры" (Denisova Mağarası'nda Bulunan Paleolitik Bir Heykelcik), *Проблемы археологии, этнографии*,

- антропологии Сибири и сопредельных территорий (Sibirya ve Çevre Bölgelerde Arkeoloji, Etnografi ve Antropolojiye İlişkin Sorunlar)*, 25, 103-108.
- d'Errico, F. - Stringer, C. B. 2011, "Evolution, revolution or saltation scenario for the emergence of modern cultures?", *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 366(1567), 1060-1069.
- Devièse, T., Massilani, D., Yi, S., Comeskey, D., Nagel, S., Nickel, B., ... & Meyer, M. 2019, "Compound-specific radiocarbon dating and mitochondrial DNA analysis of the Pleistocene hominin from Salkhit Mongolia", *Nature Communications*, 10(1): 274, 1-7.
- Douka, K., Slon, V., Jacobs, Z., Ramsey, C. B., Shunkov, M. V., Derevianko, A. P., ... & Comeskey, D. 2019, "Age Estimates for Hominin Fossils and the Onset of the Upper Palaeolithic at Denisova Cave", *Nature*, 565(7741), 640-644.
- Drozdov, N. I. - Artemiev, E. V. 2007, "The Paleolithic site of Afontova Gora: Recent findings and new issues", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 29(1), 39-45.
- Esin, Y. N., Magail, J., Monna, F., Ozheredov, Y. I. 2020, "Images of camels on a mammoth tusk from West Siberia", *Archaeological Research in Asia*, 22, 100180, 1-13.
- Fu, Q., Li, H., Moorjani, P., Jay, F., Slepchenko, S. M., Bondarev, A. A., ... & Meyer, M. 2014, "Genome sequence of a 45,000-year-old modern human from western Siberia", *Nature*, 514(7523), 445-450.
- Fu, Q., Hajdinjak, M., Moldovan, O. T., Constantin, S., Mallick, S., Skoglund, P., ... & Viola, B. 2015, "An early modern human from Romania with a recent Neanderthal ancestor", *Nature*, 524(7564), 216-219.
- Fu, Q., Posth, C., Hajdinjak, M., Petr, M., Mallick, S., Fernandes, D., ... & Nickel, B. 2016, "The genetic history of ice age Europe", *Nature*, 534(7606), 200-205.
- Goebel, T. 1993, *The Middle to Upper Paleolithic Transition in Siberia*, Fairbanks University, (Unpublished Doctoral Dissertation), Alaska, USA.
- Goebel, T. - Aksenov, M. 1995, "Accelerator radiocarbon dating of the initial Upper Palaeolithic in southeast Siberia", *Antiquity*, 69(263), 349-357.
- Goebel, T. 1999, "Pleistocene human colonization of Siberia and peopling of the Americas: an ecological approach", *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 8(6), 208-227.
- Goebel, T. 2004, "The Early Upper Paleolithic of Siberia", *The Early Upper Paleolithic Beyond Western Europe*, (Editors P.J. Brantingham, S.L. Kuhn, K.W. Kerry), University of California Press, California, 162-195.
- Goebel, T. 2015, "The overland dispersal of modern humans to eastern Asia: an alternative, northern route from Africa", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 437-452.
- Graf, K. E. 2008, *Uncharted Territory: Late Pleistocene Hunter-Gatherer Dispersals in the Siberian Mammoth Steppe*, Nevada University, Department of Anthropology, (Unpublished Doctoral Dissertation), Reno, USA.

- Graf, K. E. 2009, "The Good, the Bad, and the Ugly: evaluating the radiocarbon chronology of the middle and late Upper Paleolithic in the Enisei River valley, southcentral Siberia", *Journal of Archaeological Science*, 36(3), 694-707.
- Graf, K. E. 2015, "Modern human response to the Last Glacial Maximum in Siberia", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 506-531.
- Haesaerts, P., Borziac, I., Chekha, V. P., Chirica, V., Drozdov, N. I., Koulakovska, L., ... & Damblon, F. 2010, "Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia", *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 291(1-2), 106-127.
- Heinrich, H. 1988, "Origin and consequences of cyclic ice rafting in the northeast Atlantic Ocean during the past 130,000 years", *Quaternary research*, 29(2), 142-152.
- Hiscock, P. 2013, "The human colonization of Australia", *The Encyclopedia of Global Human Migration Vol. I*, (Editor P. Bellwood), Blackwell Publishing, United Kingdom, 176-188.
- Hiscock, P., O'Connor, S., Balme, J., Maloney, T. 2016, "World's earliest ground-edge axe production coincides with human colonisation of Australia", *Australian Archaeology*, 82(1), 2-11.
- Hublin, J. J., Sirakov, N., Aldeias, V., Bailey, S., Bard, E., Delvigne, V., ... & Kromer, B. 2020, "Initial Upper Palaeolithic Homo sapiens from Bacho Kiro Cave, Bulgaria", *Nature*, 581(7808), 299-302.
- Janz, L., Elston, R. G., Burr, G. S. (2009, "Dating North Asian surface assemblages with ostrich eggshell: implications for palaeoecology and extirpation", *Journal of Archaeological Science*, 36(9), 1982-1989.
- Jaubert, J. 2015, "The Paleolithic peopling of Mongolia: an updated assessment", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 453-469.
- Kaifu, Y., Izuhō, M., Goebel, T. 2015, "Modern human dispersal and behavior in Paleolithic Asia: Summary and discussion", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 535-566.
- Khatsenovich, A. M., Rybin, E. P., Gunchinsuren, B., Olsen, J. W., Shelepaev, R. A., Zotkina, L. V., ... & Odsuren, D. 2016, "New evidence for Paleolithic human behavior in Mongolia: The Kharganyn Gol 5 site", *Quaternary International*, 442(Part B), 78-94.
- Kolobova, K. A., Krivoshapkin, A. I., Pavlenok, K. K. 2014, "Carinated pieces in paleolithic assemblages of Central Asia", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 42(4), 13-29.
- Kolobova, K. A., Roberts, R. G., Chabai, V. P., Jacobs, Z., Krajcarz, M. T., Shalagina, A. V., ... & Morley, M. W. 2020, "Archaeological evidence for two separate dispersals of Neanderthals into southern Siberia", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(6), 2879-2885.
- Krause, J., Orlando, L., Serre, D., Viola, B., Prüfer, K., Richards, M. P., ... & Pääbo, S. 2007, "Neanderthals in central Asia and Siberia", *Nature*, 449(7164), 902-904.

- Kuhn, S. L. - Zwyns, N. 2014, "Rethinking the Initial Upper Paleolithic", *Quaternary International*, 347, 29-38.
- Kuzmin, Y. V., Kosintsev, P. A., Razhev, D. I., Hodgins, G. W. 2009, "The oldest directly-dated human remains in Siberia: AMS ^{14}C age of talus bone from the Baigara locality, West Siberian Plain", *Journal of Human Evolution*, 57(1), 91-95.
- Kuzmin, Y. V. - Keates, S. G. 2018, "Siberia and neighboring regions in the Last Glacial Maximum: did people occupy northern Eurasia at that time?", *Archaeological and Anthropological Sciences*, 10(1), 111-124.
- Larichev, V., Khol'ushkin, U., Laricheva, I. 1988, "The Upper Paleolithic of northern Asia: Achievements, problems, and perspectives. I. Western Siberia", *Journal of World Prehistory*, 2(4), 359-396.
- Larichev, V., Khol'ushkin, U., Laricheva, I. 1990, "The Upper Paleolithic of northern Asia: Achievements, problems, and perspectives. II", Central and Eastern Siberia. *Journal of World Prehistory*, 4(3), 347-385.
- Lbova, L. 2011, "Evidence of modern human behavior in the Baikal Zone during the Early Upper Paleolithic Period", *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 30, 9-13.
- Lbova, L. 2014, "The Upper Palaeolithic of Northeast Asia", *The Cambridge World Prehistory*, (Editors C. Renfrew, P. Bahn), Cambridge University Press, Cambridge, UK, 707-723.
- Lbova, L. - Volkov, P. 2016, "Processing technology for the objects of mobile art in the Upper Paleolithic of Siberia (the Malta site)", *Quaternary International*, 403, 16-22.
- Lbova, L. - Volkov, P. 2017, "Pigment decoration of Palaeolithic anthropomorphous figurines from Siberia", *Rock Art Research: The Journal of the Australian Rock Art Research Association (AURA)*, 34(2), 169-178.
- Lbova, L., Volkov, P., Gubar, J., Drozdov, N. 2020, "Mammoth ivory paleoart objects from the upper Paleolithic assemblage of Ust-Kova (eastern Siberia): A technological approach", *Archaeological Research in Asia*, 23, 100196, 1-13.
- Li, F., Bae, C. J., Ramsey, C. B., Chen, F., Gao, X. 2018, "Re-dating Zhoukoudian Upper Cave, northern China and its regional significance", *Journal of human evolution*, 121, 170-177.
- Li, F., Kuhn, S. L., Bar-Yosef, O., Chen, F. Y., Peng, F., Gao, X. 2019a, "History, Chronology and Techno-Typology of the Upper Paleolithic Sequence in the Shuidonggou Area, Northern China", *Journal of World Prehistory*, 32(2), 111-141.
- Li, F., Vanwezer, N., Boivin, N., Gao, X., Ott, F., Petraglia, M., Roberts, P. 2019b, "Heading North: Late Pleistocene Environments and Human Dispersals in Central and Eastern Asia", *PloS one*, 14(5), 1-22.
- Lopez, S., van Dorp, L., Hellenthal, G. 2015, "Human Dispersal Out of Africa: A Lasting Debate", *Evolutionary Bioinformatics Online*, 11(Supplementary Issue: Evolutionary Genomics), 57-68.
- Massilani, D., Skov, L., Hajdinjak, M., Gunchinsuren, B., Tseveendorj, D., Yi, S., ... & Higham, T. 2020, "Denisovan ancestry and population history of early East Asians", *bioRxiv* (preprint), 1-17. <https://doi.org/10.1101/2020.06.03.131995>

- Matisoo-Smith, E. - Horsburgh, K. A. 2012, *DNA for Archaeologists*, Left Coast Press, California, USA.
- Mellars, P. 2015, "Some key issues in the emergence and diversity of 'modern' human behavior", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 3-22.
- Molodin, V. I., Geneste, J. M., Zotkina, L. V., Cheremisin, D. V., Cretin, C. 2019, "The 'Kalgutinsky' Style in the Rock Art of Central Asia", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 47(3), 12-26.
- Morley, M. W., Goldberg, P., Uliyanov, V. A., Kozlikin, M. B., Shunkov, M. V., Derevianko, A. P., ... & Roberts, R. G. 2019, "Hominin and animal activities in the microstratigraphic record from Denisova Cave (Altai Mountains, Russia)", *Scientific reports*, 9(1), 1-12.
- Ning, C., Fernandes, D., Changmai, P., Flegontova, O., Yuncu, E., Maier, R., ... & Manica, A. 2020, "The genomic formation of First American ancestors in East and Northeast Asia", *bioRxiv* (preprint), 1-28. <https://doi.org/10.1101/2020.10.12.336628>
- Otte, M. - Derevianko, A. P. 2001, "The Aurignacian in Altai", *Antiquity*, 75(287), 44-48.
- Otte, M. 2014, "Central Asia as a Core area: Iran as an origin for the European Aurignacian", *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*, 1(1), 27-32.
- Pavlenok, G. D. - Zubova, A. V. 2019, "New Dental Finds Associated with the Paleolithic Selenga Culture, Western Trans-Baikal Region", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 47(3), 3-11.
- Pawlik, A. F. 2014, "Detecting traits of modern behavior through microwear analysis", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 182-198.
- Pitulko, V. V., Pavlova, E. Y., Nikolskiy, P. A., Ivanova, V. V. 2012, "The oldest art of the Eurasian Arctic: personal ornaments and symbolic objects from Yana RHS, Arctic Siberia", *Antiquity*, 86(333), 642-659.
- Poikalainen, V. 2001, "Palaeolithic art from the Danube to Lake Baikal", *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, (18-19), 7-60.
- Potter, B. A., Irish, J. D., Reuther, J. D., McKinney, H. J. 2014, "New insights into Eastern Beringian mortuary behavior: A terminal Pleistocene double infant burial at Upward Sun River", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(48), 17060-17065.
- Poznik, G. D., Xue, Y., Mendez, F. L., Willems, T. F., Massaia, A., Sayres, M. A. W., ... & Chen, Y. 2016, "Punctuated bursts in human male demography inferred from 1,244 worldwide Y-chromosome sequences", *Nature Genetics*, 48(6), 1-7.
- Qu, T., Bar-Yosef, O., Wang, Y., Wu, X. 2013, "The Chinese Upper Paleolithic: geography, chronology, and techno-typology", *Journal of Archaeological Research*, 21(1), 1-73.
- Raghavan, M., Skoglund, P., Graf, K. E., Metspalu, M., Albrechtsen, A., Moltke, I., ... & Karmin, M. 2014, "Upper Palaeolithic Siberian genome reveals dual ancestry of Native Americans", *Nature*, 505(7481), 1-21.
- Rasmussen, S. O., Bigler, M., Blockley, S. P., Blunier, T., Buchardt, S. L., Clausen, H. B., ... & Gkinis, V. 2014, "A stratigraphic framework for abrupt climatic changes during the Last Glacial period based on three synchronized Greenland ice-core records: refining

- and extending the INTIMATE event stratigraphy”, *Quaternary Science Reviews*, 106, 14-28.
- Rasmussen, T. L., Thomsen, E., Moros, M. 2016, “North Atlantic warming during Dansgaard-Oeschger events synchronous with Antarctic warming and out-of-phase with Greenland climate”, *Scientific reports*, 6: 20535, 1-12.
- Rybin, E. P. 2014, “Tools, beads, and migrations: Specific cultural traits in the Initial Upper Paleolithic of Southern Siberia and Central Asia”, *Quaternary International*, 347. 39-52.
- Rybin, E. P. 2015, “Middle and Upper Paleolithic interactions and the emergence of “modern behavior” in southern Siberia and Mongolia”, *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuho, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 470-489.
- Rybin, E. P., Khatsenovich, A. M., Gunchinsuren, B., Olsen, J. W., Zwyns, N. 2016, “The impact of the LGM on the development of the Upper Paleolithic in Mongolia”, *Quaternary International*, 425, 69-87.
- Rybin, E. P., Paine, C. H., Khatsenovich, A. M., Tsedendorj, B., Talamo, S., Marchenko, D. V., ... & Gunchinsuren, B. 2020, “A new Upper Paleolithic occupation at the site of Tolbor-21 (Mongolia): Site formation, human behavior and implications for the regional sequence”, *Quaternary International* (preprint), 1-40. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.06.022>
- Shunkov, M., Anokin, A., Taimagambetov, Z., Pavlenok, K., Kharevich, V., Kozlikin, M., Pavlenok, G. 2017, “Ushbulak-1: new Initial Upper Palaeolithic evidence from Central Asia”, *Antiquity*, 91(360), 1-7.
- Shunkov, M. V., Kozlikin, M. B., Derevianko, A. P. 2020a, “Dynamics of the Altai Paleolithic industries in the archaeological record of Denisova Cave”, *Quaternary International* (preprint), 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.02.017>
- Shunkov, M. V., Fedorchenko, A. Y., Kozlikin, M. B., Derevianko, A. P. 2020b, “Initial Upper Palaeolithic ornaments and formal bone tools from the East Chamber of Denisova Cave in the Russian Altai”, *Quaternary International* (preprint), 1-21. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.07.027>
- Sikora, M., Pitulko, V., Sousa, V., Allentoft, M. E., Vinner, L., Rasmussen, S., ... & Yang, M. 2019, “The population history of northeastern Siberia since the Pleistocene”, *Nature*, 570(7760), 182-188.
- Skrdla, P. 2013, “The Bohunician in Moravia and adjoining regions”, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 41(3), 2-13.
- Slobodin, S. B., Anderson, P. M., Glushkova, O. Y., Lozhkin, A. V. 2017, “Western Beringia (Northeast Asia)”, *Human Colonization of the Arctic: The Interaction Between Early Migration and the Paleoenvironment*, (Editors V.M. Kotlyakov, A.A. Velichko, S.A. Vasil’ev), Academic Press, London, 241-298.
- Stringer, C. 2014, “Why We Are Not All Multiregionalists Now”, *Trends in Ecology & Evolution*, 29(5), 248-251.
- Svoboda, J. A. 2007, “On modern human penetration to Northern Eurasia: The multiple advances hypothesis”, *Rethinking the human revolution new behavioural and biological perspectives on the origin and dispersal of modern humans*, (Editors Paul

- Mellars, Ofer Bar-Yosef, Katie Boyle), McDonald Institute Monographs, Cambridge, 329-339.
- Terry, K., Buvit, I., Konstantinov, M. V. 2016, "Emergence of a microlithic complex in the Transbaikal Region of southern Siberia", *Quaternary International*, 425, 88-99.
- Vasil'ev, S. A. 1992, "The Late Paleolithic of the Yenisei: a new outline", *Journal of World Prehistory*, 6(3), 337-383.
- Vasil'ev, S. A. 2001, "The final paleolithic in northern Asia: Lithic assemblage diversity and explanatory models", *Arctic Anthropology*, 38(2), 3-30.
- Vasil'ev, S. A., Kuzmin, Y. V., Orlova, L. A., Dementiev, V. N. 2002, "Radiocarbon-based Chronology of the Paleolithic in Siberia and Its Relevance to the Peopling of the New World", *Radiocarbon*, 44(2), 503-530.
- Vasilyev, S. V., Borutskaya, S. B., Rogovskoi, E. O., Berdnikova, N. E., Lipnina, N. E., Berdnikov, I. M. 2017, "Сообщение об антропологических находках на палеолитическом местонахождении Туяна в Тункинской рифтовой долине (Юго-Западное Прибайкалье) (Güneybatı Cis-Baykal'daki Tunka Çöküntü Vadisi'nde yer alan Tuяana Paleolitik Yerleşiminde Bulunan Antropolojik Buluntular Hakkında Rapor)", *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Геоархеология, Этнология. Антропология (Irkutsk Devlet Üniversitesi Bülteni, Dizi: Jeoarkeoloji, Etnoloji, Antropoloji)*, 22, 150-165.
- Wang, Y. - Qu, T. 2014, "New Evidence and Perspectives on the Upper Paleolithic of the Central Plain in China", *Quaternary International*, 347, 176-182.
- Wang, Y. 2015, "New evidence of modern human behavior in Paleolithic Central China", *Emergence and Diversity of Modern Human Behavior in Paleolithic*, (Editors Y. Kaifu, M. Izuhō, T. Goebel, A. Ono), Texas, Texas University Press, 250-258.
- Wei, Y., d'Errico, F., Vanhaeren, M., Peng, F., Chen, F., Gao, X. 2017, "A technological and morphological study of Late Paleolithic ostrich eggshell beads from Shuidonggou, North China", *Journal of Archaeological Science*, 85, 83-104.
- Wong, E. H., Khrunin, A., Nichols, L., Pushkarev, D., Khokhrin, D., Verbenko, D., ... & Valouev, A. 2017, "Reconstructing genetic history of Siberian and Northeastern European populations", *Genome research*, 27(1), 1-14.
- Yu, H., Spyrou, M. A., Karapetian, M., Shnaider, S., Radzevičiūtė, R., Nägele, K., ... & LeRoux, P. 2020, "Paleolithic to Bronze Age Siberians Reveal Connections with First Americans and across Eurasia", *Cell*, 181, 1-14.
- Zhilin, M.G., Savchenko, S., Hansen, S., Heussner, K. U., Terberger, T. 2018, "Early art in the Urals: new research on the wooden sculpture from Shigir", *Antiquity*, 92(362), 334-350.
- Zotkina, L. V., Cretin, C., Plisson, H., Geneste, J. M., Molodin, V. I. 2020, "Technological parameters of rock art at the Kalgutinsky Rudnik site on the Ukok Plateau, Russian Altai region", *Quaternary International*, 559, 188-197.
- Zwyns, N. 2012, *Laminar technology and the onset of the Upper Paleolithic in the Altai, Siberia*, Leiden University Press, (Published Doctoral Dissertation), Leiden, Netherlands.
- Zwyns, N. 2014, "Altai: Paleolithic", *Encyclopedia of Global Archaeology*, (Editor Claire Smith), Springer, New York, 148-158.

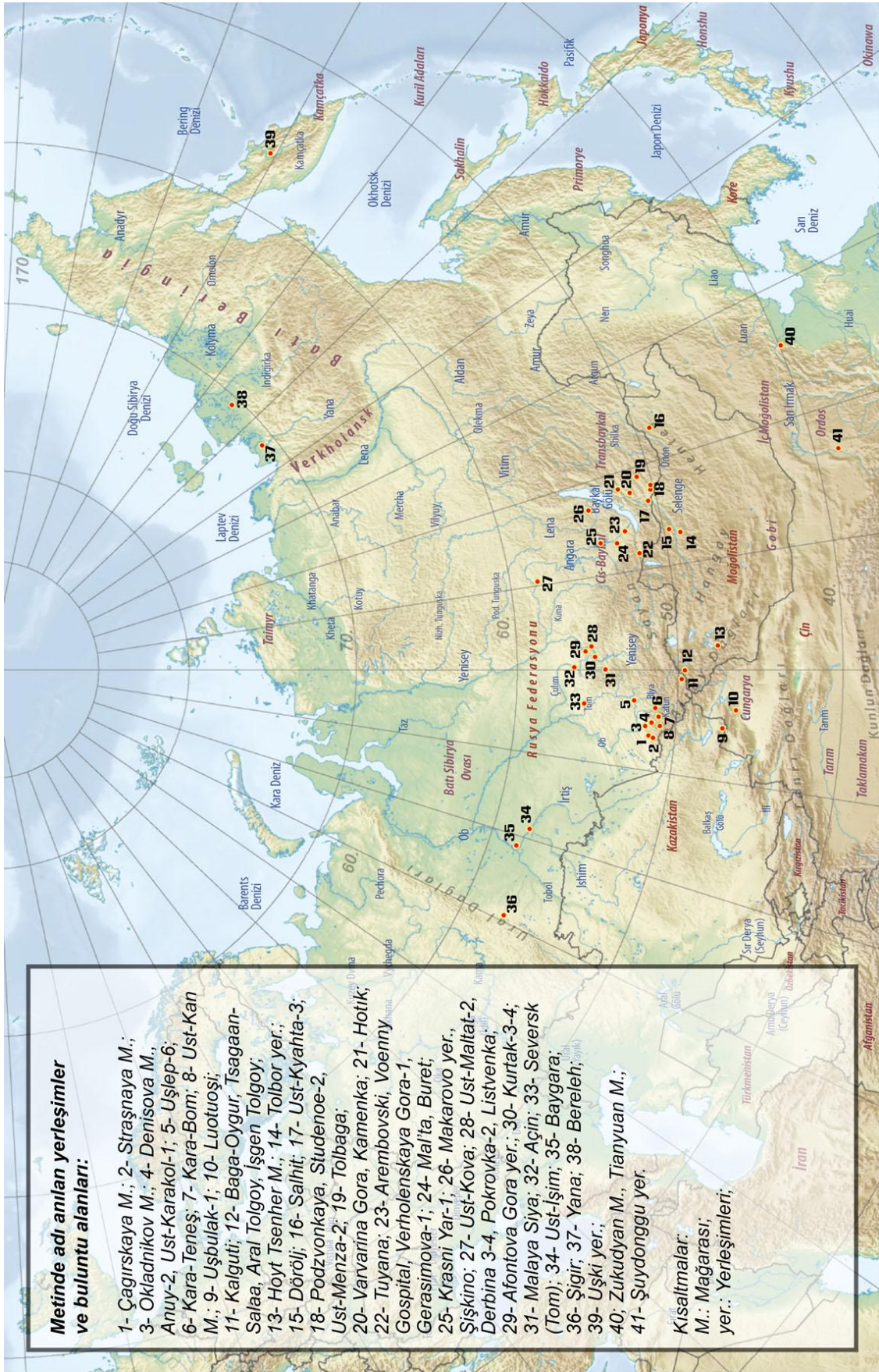
- Zwyns, N., Gladyshev, S. A., Gunchinsuren, B., Bolorbat, T., Flas, D., Dogandžić, T., ... & Odsuren, D. 2014, "The open-air site of Tolbor 16 (Northern Mongolia): Preliminary results and perspectives", *Quaternary International*, 347, 53-65.
- Zwyns, N. - Lbova, L. 2018, "The Initial Upper Paleolithic of Kamenka site, Zabaikal region (Siberia): A closer look at the blade technology", *Archaeological Research in Asia*, 17, 24-49.
- Zwyns, N., Paine, C. H., Tsedendorj, B., Talamo, S., Fitzsimmons, K. E., Gantumur, A., ... & Doerschner, N. 2019, "The Northern Route for Human Dispersal in Central and Northeast Asia: New Evidence from the Site of Tolbor-16, Mongolia", *Scientific Reports*, 9(1), 1-10.

İnternet Kaynakları:

URL 1 www.donsmaps.com/malta.html (Erişim Tarihi: 30.12.2019)

URL 2 www.paleoetnologie.wz.cz/anglperson.htm (Erişim Tarihi: 30.12.2019)

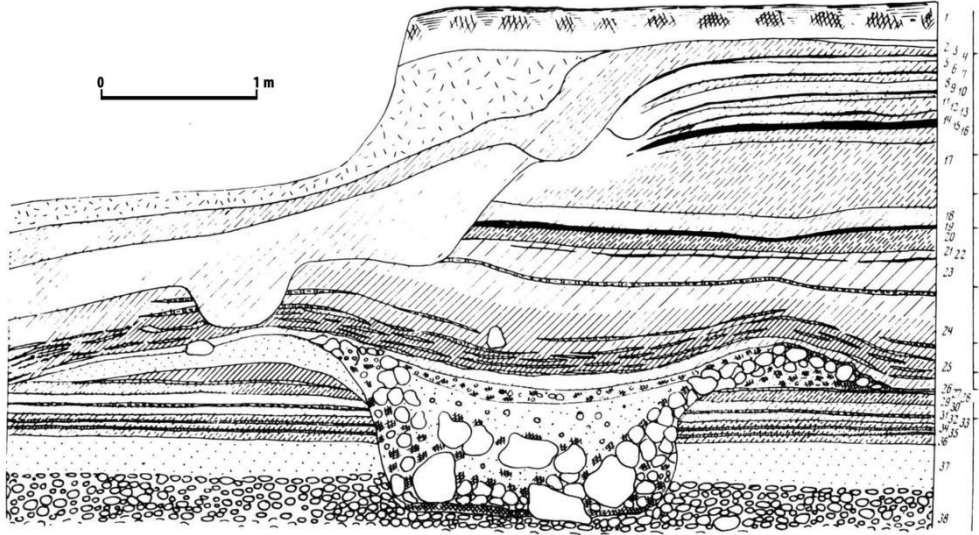
HARİTA, TABLO VE RESİMLER

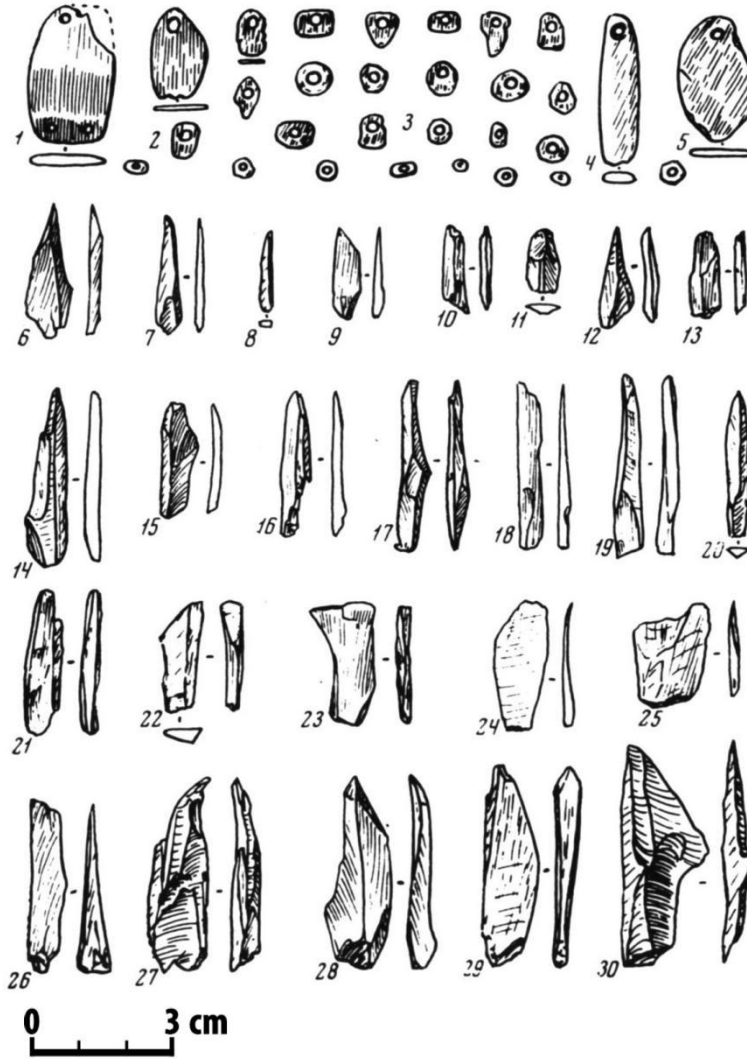
Har. 1: Metinde adı anılan yerleşimler ve buluntu alanları.

P	L	E	E	I	S	T	O	S	E	N	HOLOSEN
Heinrich Olayları	H5								H1	H0	
GS/GI	GI-14 GI-13 GS-14 GS-13	GI-12 GS-12 GS-11 GS-10 GS-9	GI-11 GS-11 GS-10 GS-9	GI-8 GS-8 GS-7 GS-6 GS-5.2 GS-5.1 GS-4	GI-7 GS-7 GS-6 GS-5.2 GS-5.1 GS-4	GI-6 GS-6 GS-5.2 GS-5.1 GS-4	GI-5.1 GS-5.1 GS-4	GI-2.2 GS-2.2 GS-2.1 GS-2.1	GS-2.1	GH-1	11.4 9.3 8.4
Bin yıllar	50	40	30	20	10						
K	A	R	G	A	S	A	R	T	A	N	Pre-Bor. Bor. Atlantik Sub-Bor.
OPÇ	Öncül ÜPÇ	Erken ÜPÇ	Orta ÜPÇ	Geç ÜPÇ	Mezo-litik	Neo-litik					
K.b. Altaylar	Kara-Bom (KD 6-5) Denisova (Ana, D.G, 11. K.) Denisova (G.O., 8. K.) Kara-Tenesh Ust-Karakol, B1, (KD 5.5-5.4)	Kara-Bom (KD 4?) Kara-Bom (KD 3-1) Ust-Karakol, B2 (11-8 K.) Ust-Karakol, B1 (KD 5.3-5.1) Anuy-2 (12-9 K.) Denisova (Ana, D.G. 9. K.)	Anuy-2 (8-3 K.)	Kaminmaya M. (14-11 K.) Dmitrievka Tytkesken-3 (6. K.) Ust-Sema (Alt KK) Ust-Kuyum (4. K.)	Afonova Gora-1-4 Listvenka Kokorevo-1-4, 6 Novoselovo-6-8, 13 Kurtak-3 Maininskaya						
Önemli Yerleşimler	Ust-Maitat-2 (?) Makarovo-4 Arembovskiy Mal'ta (?) Leonovo-1 ve 3 (?) Kurchatovski (?) Monastirsk Gora-2 (?)	Derbina-5 (?) Derbina-4 (?) Makarovo-3 Bolshoi Naryn (Alt Bileşke) Voennyi Gosptal Mamony-2 Bolshoi Zangisan	Afanasyeva Gora Tarachikha Uj-2 Kurtak-4 Sabanikha Kashtanka-1 Mal'ta Buret Ust-Kova (Orta Bil.) Bolshoi Naryn (Üst B.) Alekseevsk (6. K.) Nepa-1 (5. K.)	Krasny Yar-1 Ust-Kova (Üst Bil.) Verkholskaya Gora-1-2 Sosnovy Bor Cheremushnik-1-2 Makarovo-2							
Cis-Baykal	Kamenka-A Podzvonkaya Varvarina Gora Barun Alan-1 Ushbulak-1 (Kazak.) Tolbor-4 (KD 6-5) (Moğol.)	Kamenka-B Tolbaga Khotyk Varvarina Gora Tolbor-4 (KD 4/Moğ.) Tolbor-16 (KD 5-3/M.)	Kunalei (3. K.) Priiskovoe (2. K.) Melnichnoe-2 (3-2 K.) Chitkan (7-2 K.)	Studenoe-1-2 Ust-Menza-1-2 Sokhatino-4 (8-6 K.) Oshurkovo Tolbor-15 (KD 4-3) (Moğ.) Tolbor-4 (KD 3) (Moğ.)							
Transbaykal Moğolistan ve diğerleri											

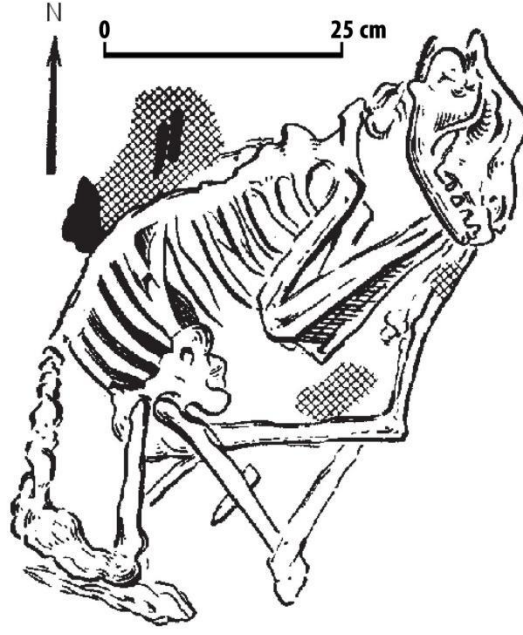
Tab. 2: Çekirdek Sibiryaya için Üst Paleolitik Çağ tablosu.

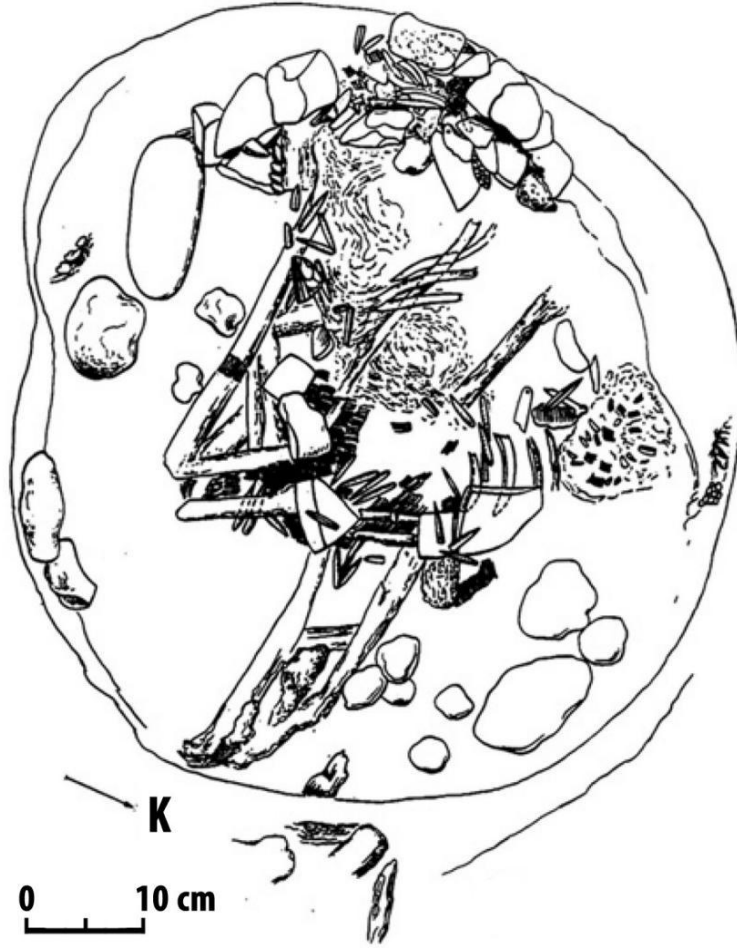
Res. 1: Uşki-1, 7. kültür katmanında tespit edilen gömüt çukurunu ve yerleşimin katmanlaşmasını gösteren kesit çizimi (Dikov-Powers 1968, 196, Fig. 7).

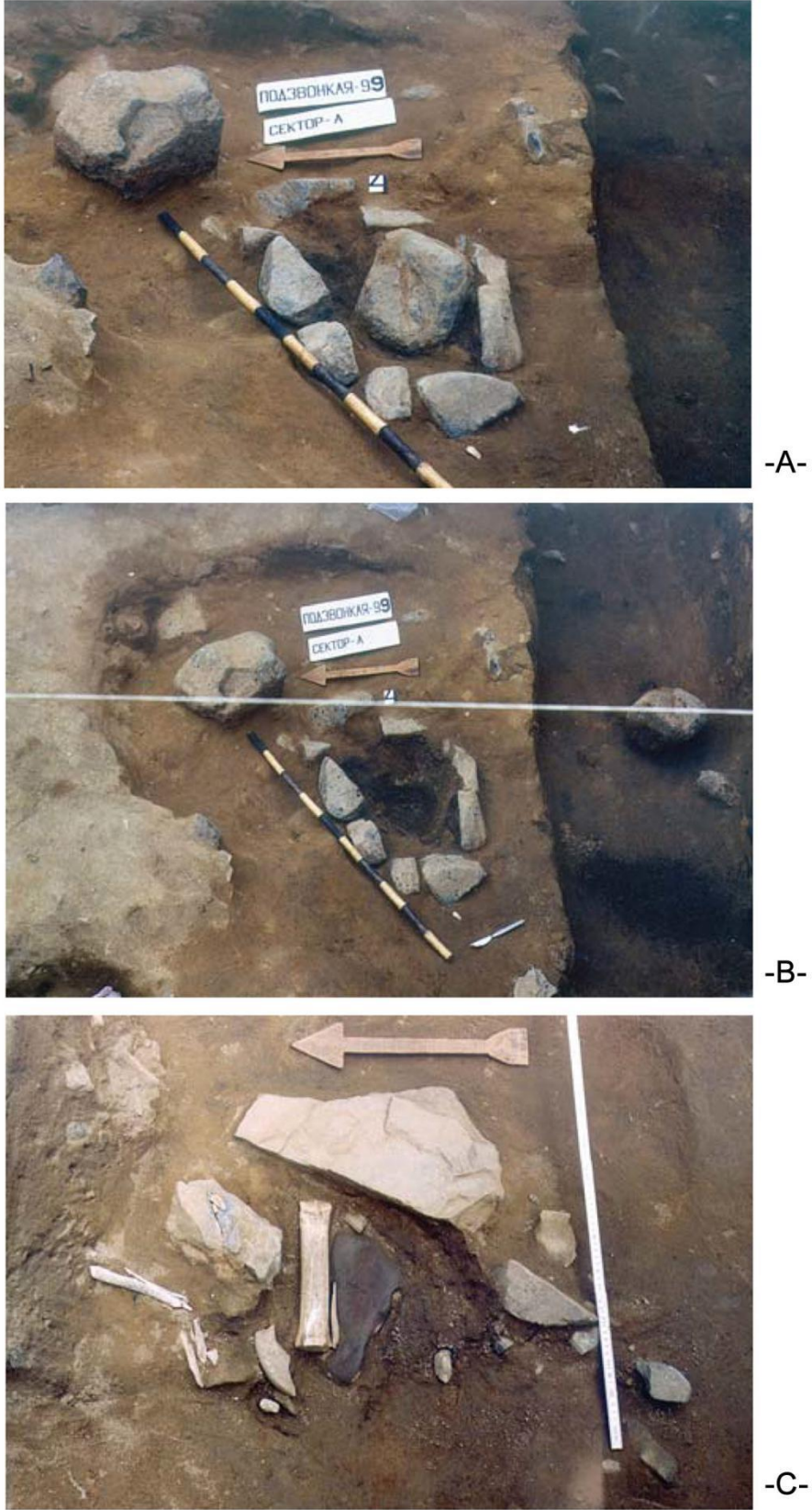
Res. 2: Uşki-1, 7. kültür katmanı, gömüt çukurundan ele geçen buluntular: (1-5) Süs nesneleri; (6-30) Taş buluntular (Dikov-Powers 1968, 200, Fig. 12).

Res. 3: Uşki-1, 6. kültür katmanı, barınak içinde gömülen köpeğin kalıntılarının çizimi (eskiz) (Dikov 2004, 42, Fig. 15).

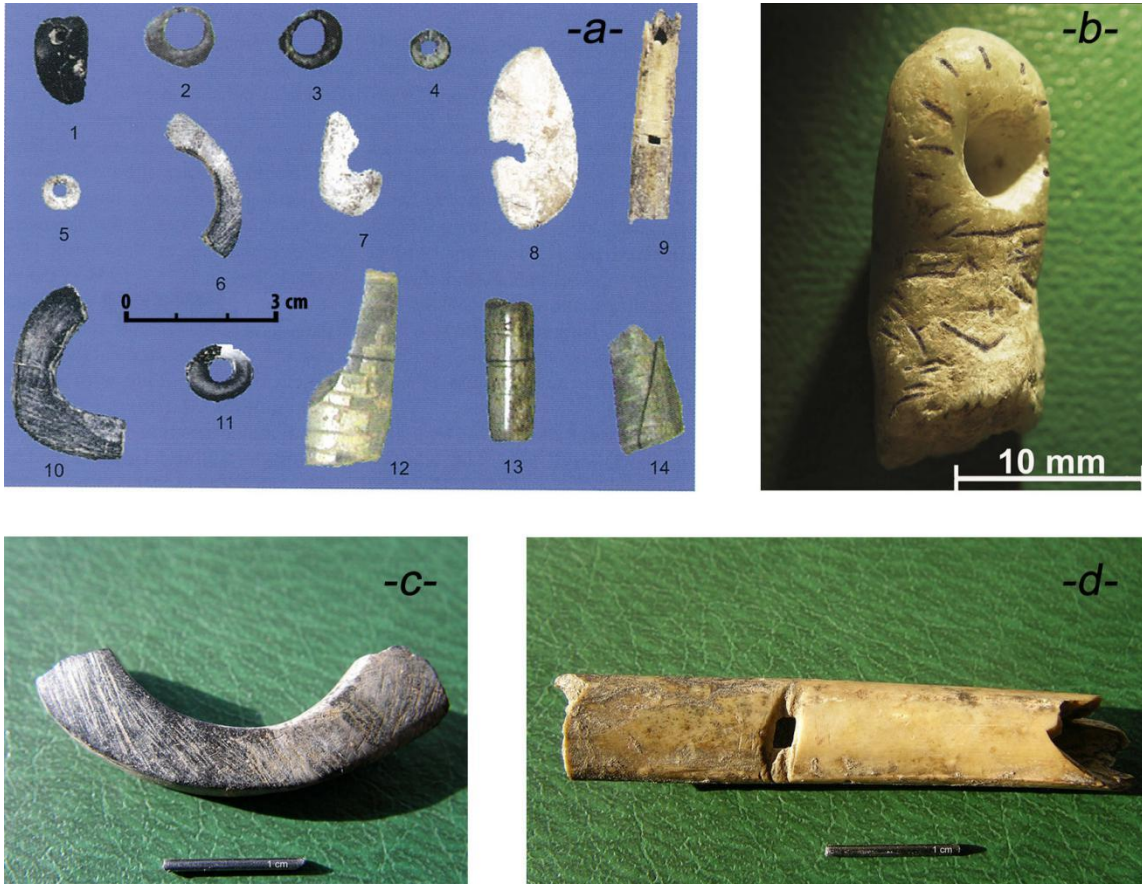
Res. 4: Uşki-1, 6. kültür katmanı, çift çocuk gömütünün bulunduğu barınağın planı ve içindeki kalıntıların çizimi (Dikov 1996, 247, Fig. 4-17).

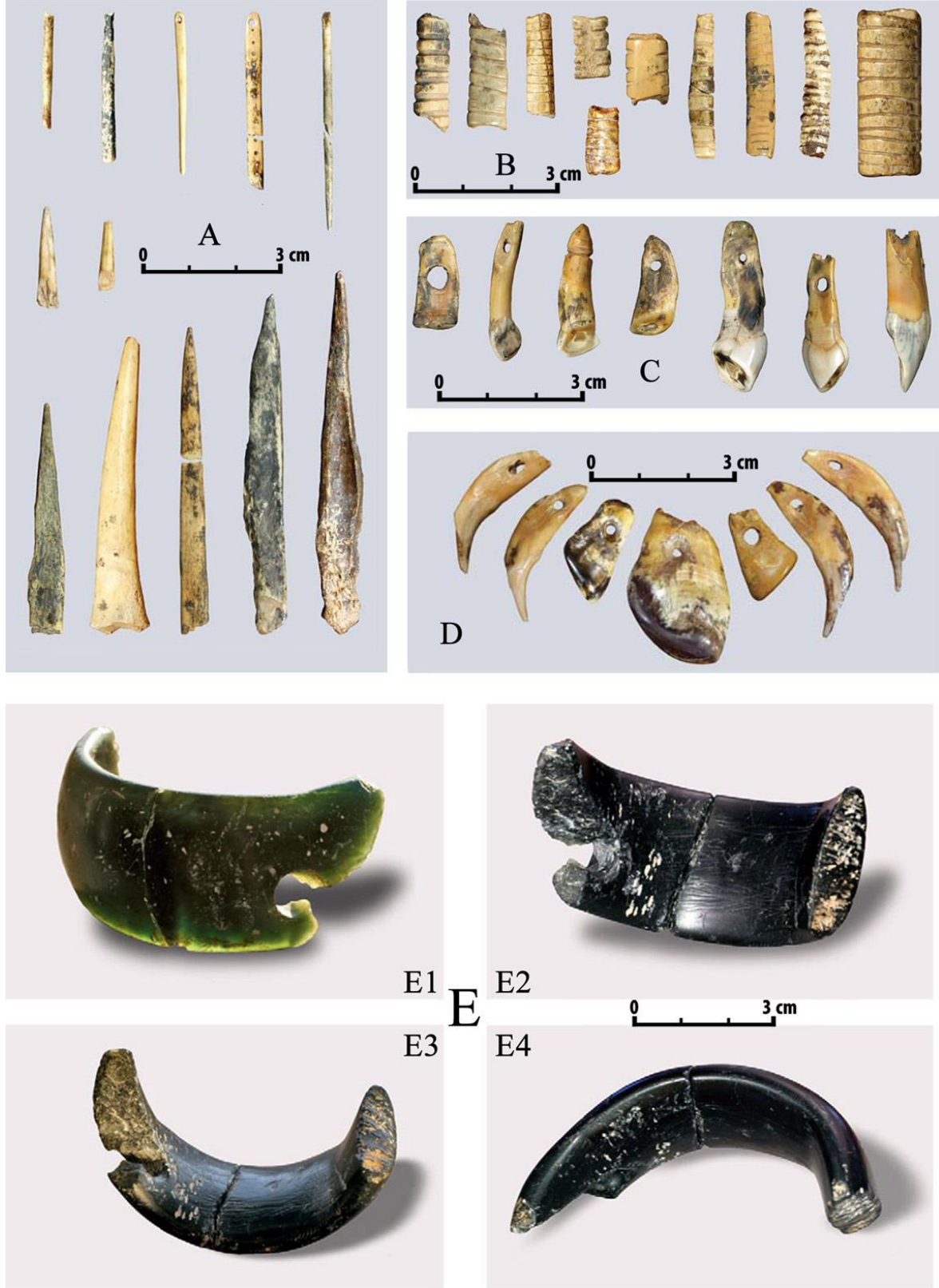
Res. 5: Podzvonkaya, ocaklar - (A) Ocak 4, ateş çukuru bir taş ile kapatılmış; (B) Ocak 4, ateş çukurunun üzerine kapatılmış olan taş kaldırılmış; (C) Ocak 5, ateş çukuru büyükçe yassı bir taş plaka ve toynaklı bir hayvanın kaval kemiği ile kapatılmış (Tashak'tan aktaran Derevianko 2011, 492, Fig. 101-102).

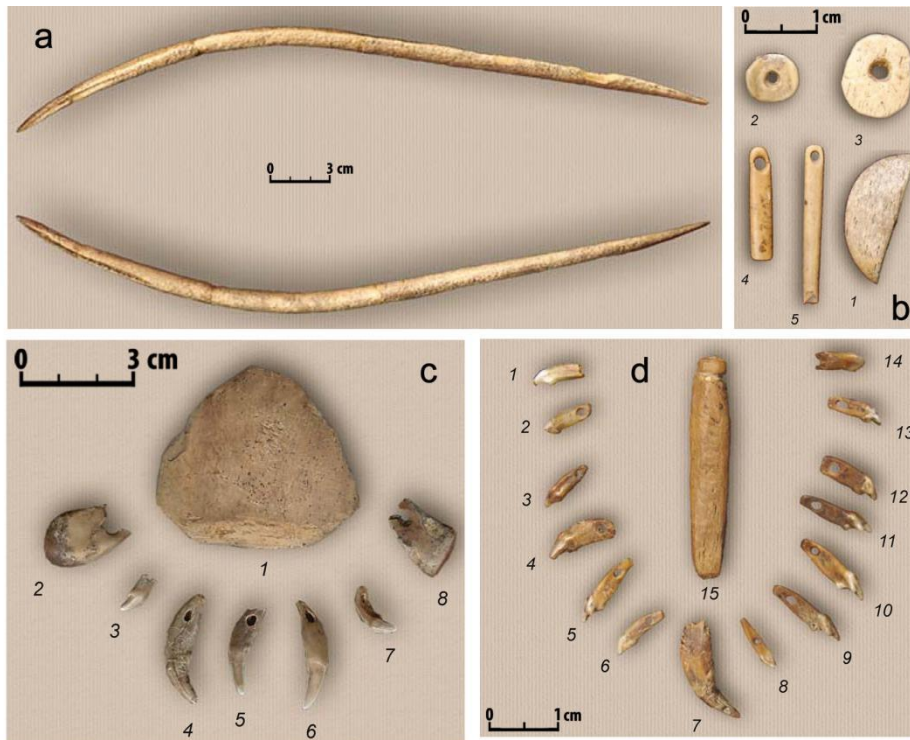
Res. 6: Hotık, 3. katman, ocak kültürü olarak düşünülen buluntular (Lbova 2011, 10, Fig. 1).

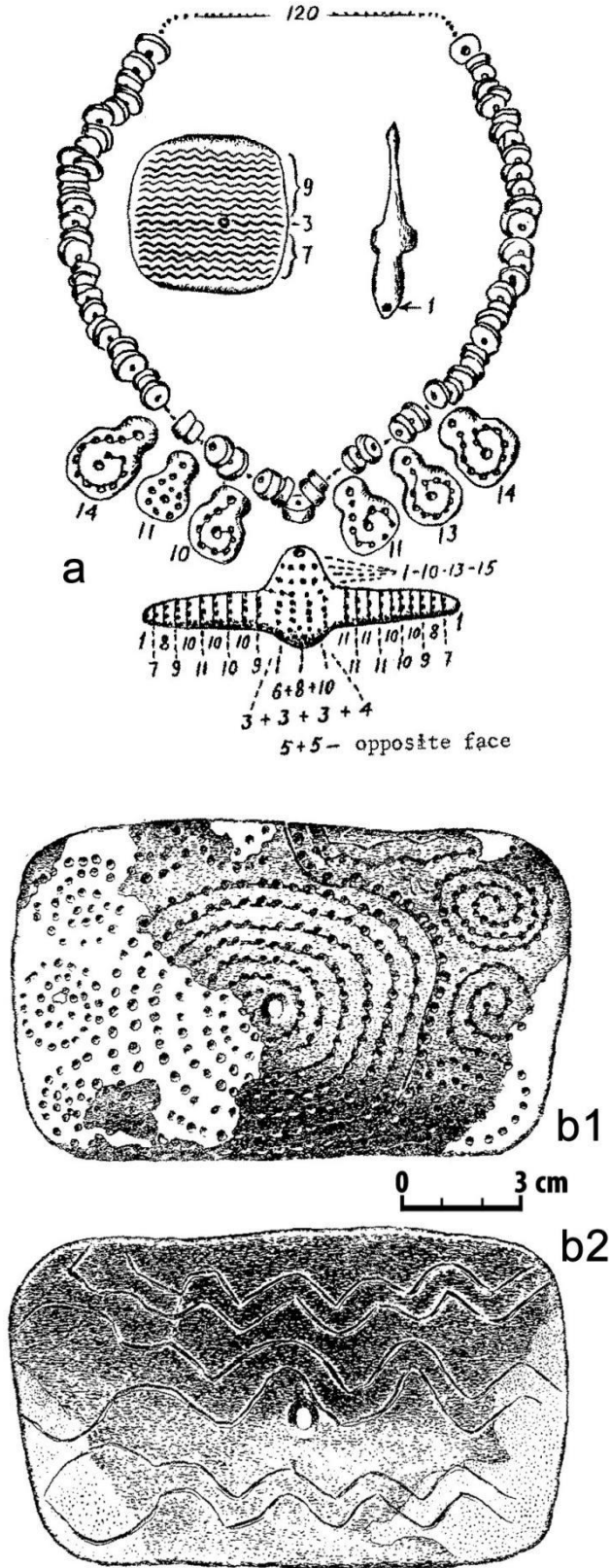

Res. 7: Öte-Baykal'daki Ö/EÜPÇ yerleşimlerinden ele geçirilen süs nesnelere - (a1-a5, a11) Hotık; (a2-a4, a12-14) Kamenka; (b-d) Hotık; (a9, d) Hotık, muhtemel müzik aleti (a: Derevianko-Rybin 2003, 45, Fig. 22; b-d: Lbova 2011, 11-12, Fig. 2-4).

Res. 8: Denisova Mağarası, Ana Oda Ö/EÜPÇ katmanları, süs nesneleri / kemik aletler - (A) İğneler, tığlar; (B) Kazıma çizgili boru biçimli kemik boncuklar; (C) Hayvan dişinden kolye uçları; (D) Kemikten ve diştten kolye uçları; (E) Delikli taş bilezik; (E1) Dış yüz, (E2) İç yüz, (E3) Aşağıdan görünüm, (E4) Yukarıdan görünüm (A-D: Derevianko 2011, 312-313, Fig. 11-13; E: Derevianko vd. 2008, 15, Fig. 4).

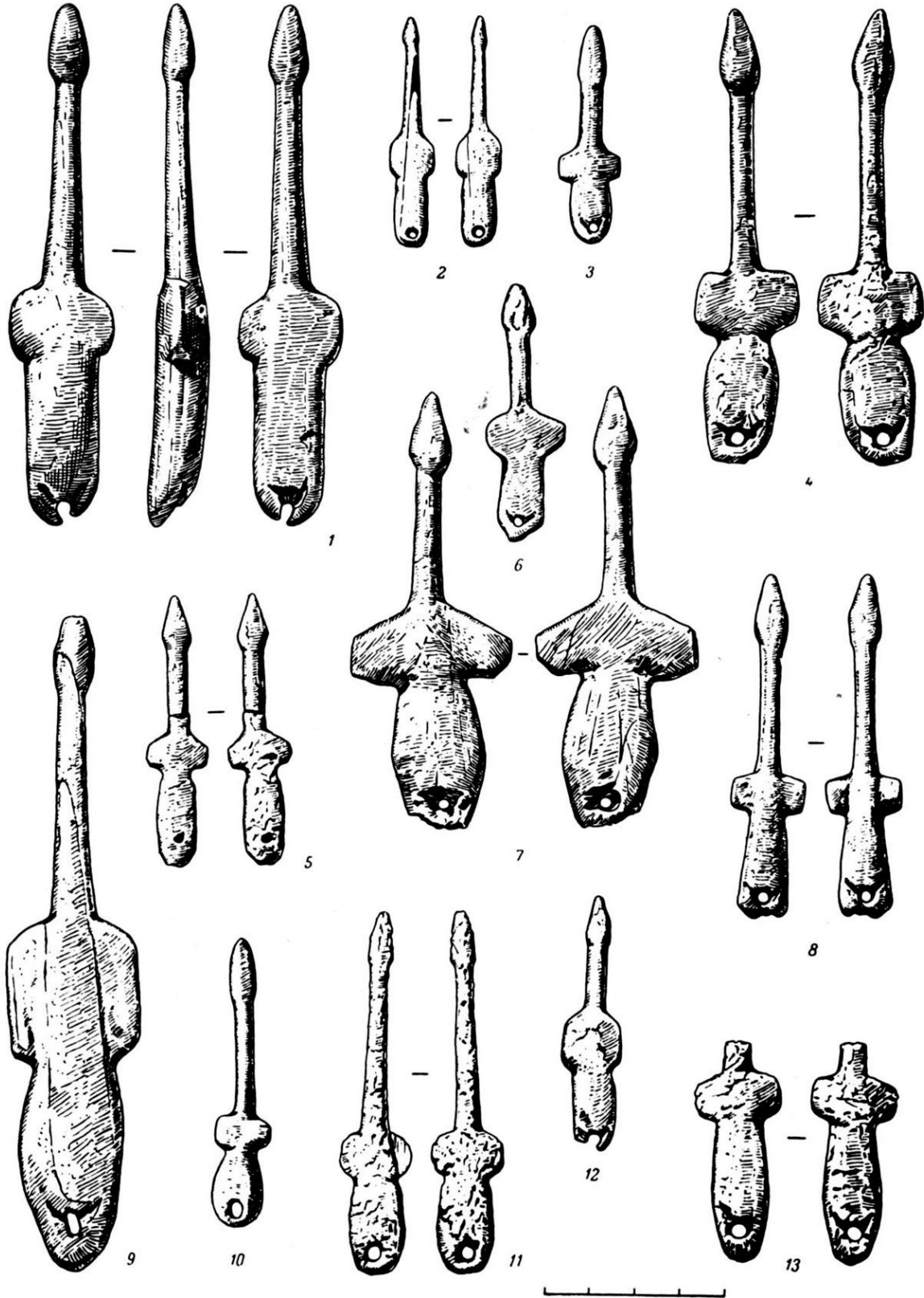

Res. 11: Mal'ta, sanat nesneleri- (a) Mal'ta Çocuğu'nun mezarından ele geçirilen kolye (bazı araştırmacılar kolyenin bir çeşit ay ve güneş takvimi olduğunu düşünür); (b1) Kemik levha, ön yüz (noktaların bir çeşit takvim olduğu düşünülür); (b2) Stilize üç yılan tasvirinin olduğu arka yüz- (Larichev vd. 1990, 374-375, Fig. 14-15).

Res. 12: Mal'ta - sanat eserleri (Kaynak: www.donsmaps.com/malta.html [Erişim Tarihi: 30.12.2019]). Ölçü yok.

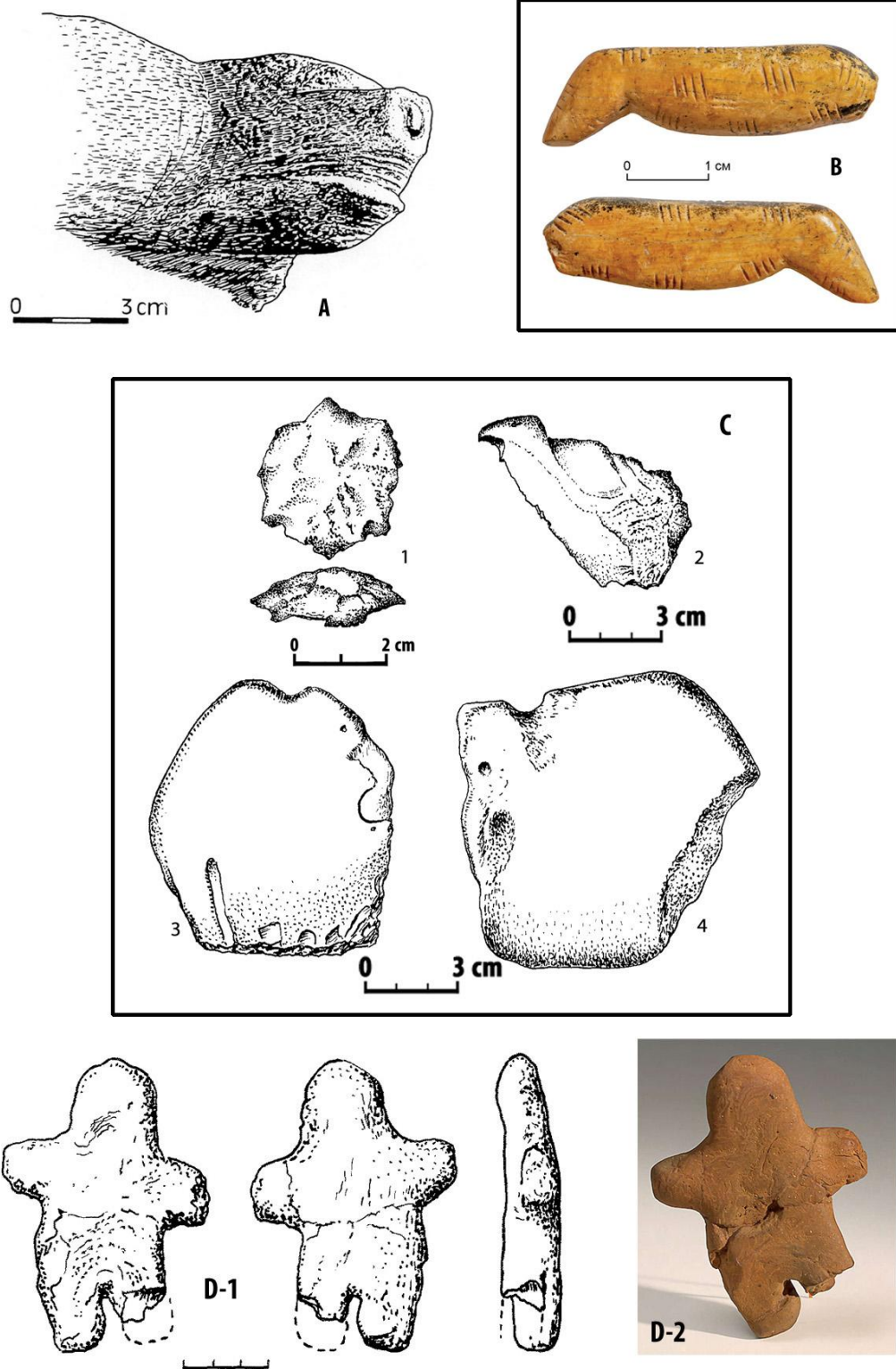
Res. 13: Mal'ta'dan ele geçen zoomorfik "kuş" figürinleri (Abramova vd. 1967, 169, Pl. 52).

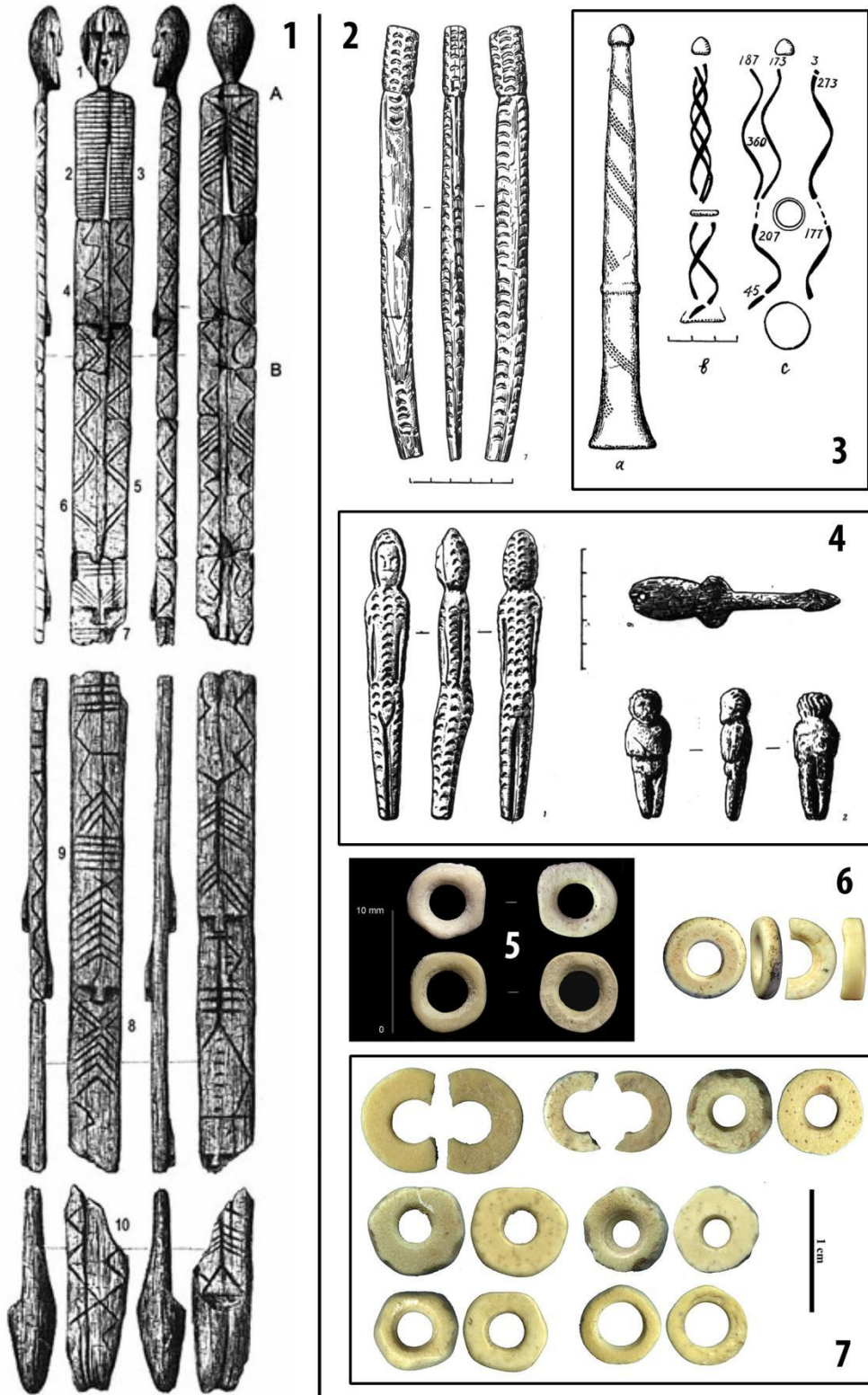
Res. 14: Mal'ta'dan ele geçirilen figürinlerden yola çıkılarak çizilen illüstrasyonlar (İllüstratör: Libor Balak, kaynak: www.paleoetnologie.wz.cz/anglperson.htm [Erişim Tarihi: 30.12.2019]).

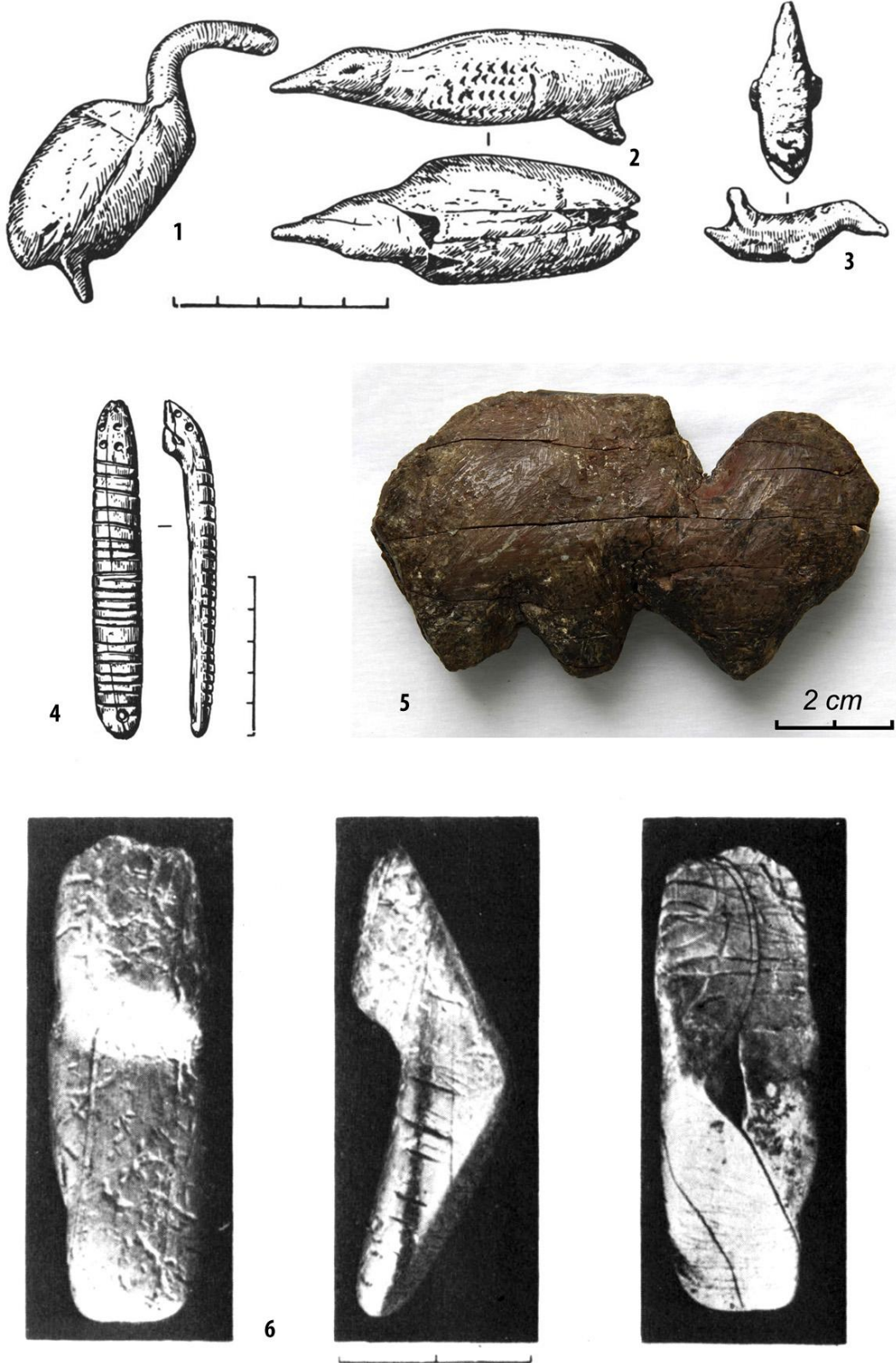
Res. 15: Mal'ta'da gün ışığına çıkarılan ve literatürde "Mal'ta Çocuğu" olarak bilinen çocuk gömütünün Hermitaj Müzesi'nde sergilenen replikası (Kaynak: www.donsmaps.com/malta.html [Erişim Tarihi: 30.12.2019]).

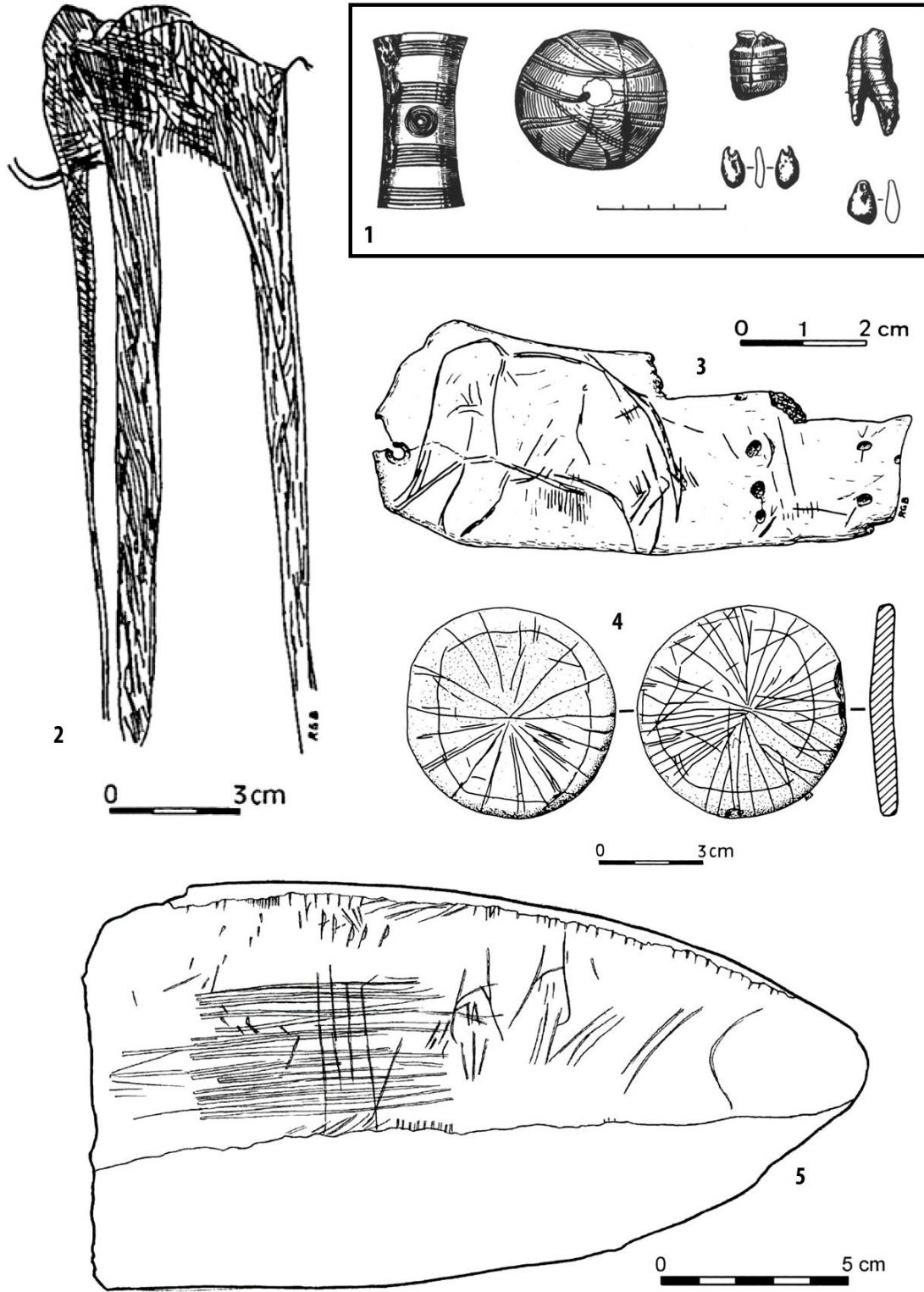
Res. 16: (A) Tolbaga'dan ele geçirilmiş kemik üzerine oyulmuş bir hayvan başı (muhtemelen ayı) (Bednarik 1994, 364, Fig. 11); (B) Denisova Mağarası'ndan mamut dişinden bir figürin (Derevianko vd. 2019, 105, Fig. 2) (C) Malaya Siya'dan ele geçirilmiş çeşitli hayvanları çağrıştırdığı düşünülen taş buluntular - (1) Kaplumbağa; (2) Kartal; (3-4) Mamut (Larichev vd. 1988, 373, Fig. 4); Mayna yerleşimi 5. katmandan ele geçmiş antropomorfik pişmiş toprak bir figürin (Larichev vd. 1988, 373, Fig. 4; Lbova 2014, 719, Fig. 2.3.8).

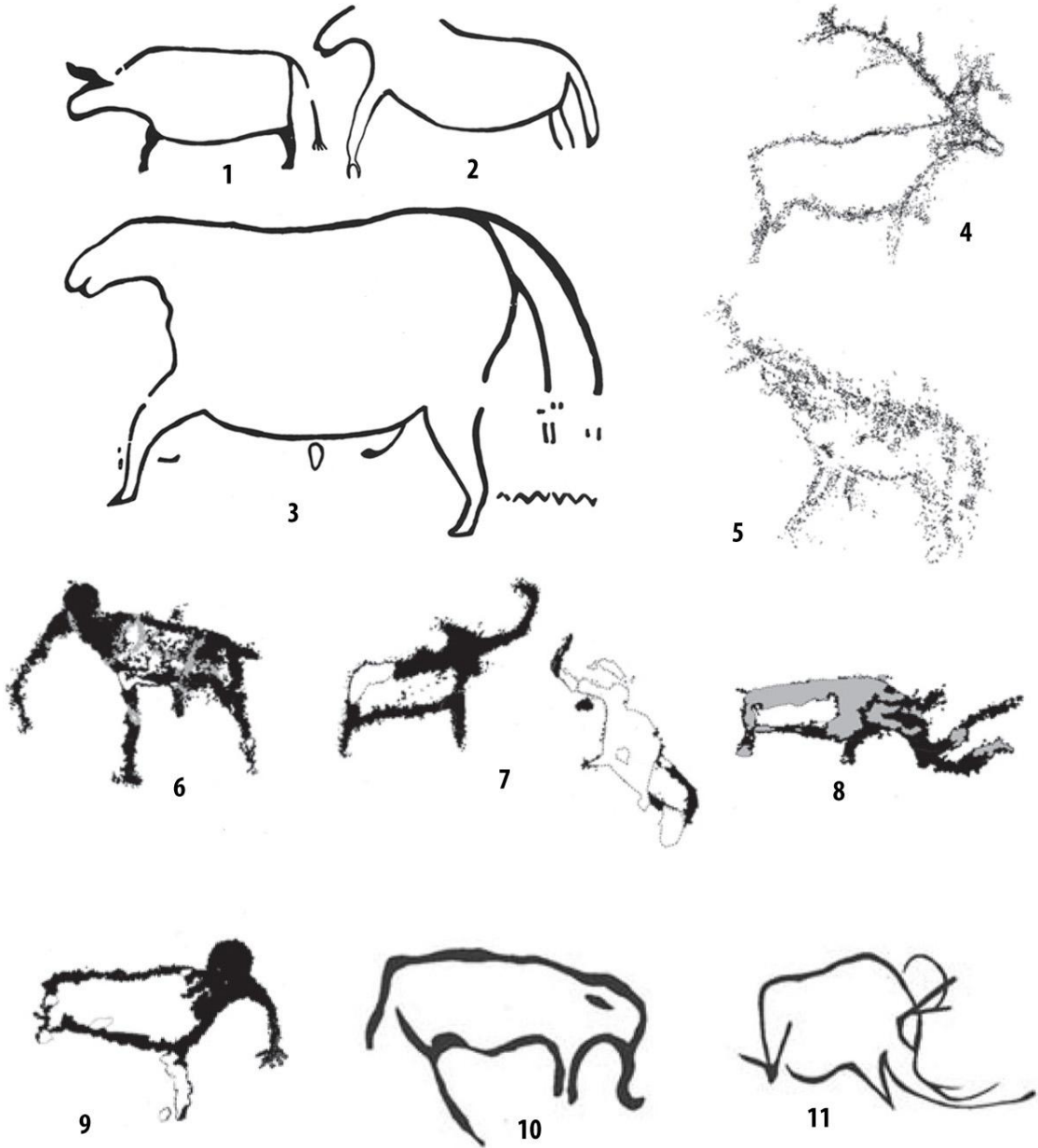
Res. 17: (1) Şigir Heykeli, yükseklik ~5.3 metre (Zhilin vd. 2018, 335, 345, Fig. 1); (2) Mal'ta'dan antropomorfik figürin (Abramova vd. 1967, 170, Pl. 53); (3) Açın'dan ele geçirilmiş, kazıcılarına göre ay ve güneş takvimi olan işlemeli bir çubuk (Larichev vd. 1988, 377, Fig. 6); (4) Buret'ten antropomorfik ve zoomorfik figürinler (Abramova 1967, 174, Pl. 57); (5-7) Tolbor-16, Denisova Mağarası ve Şuydonggu-2'den ele geçirilmiş deve kuşu yumurtası kabuğundan boncuklar (Zwyns vd. 2014, 63, Fig. 8; Wei vd. 2017, 99, Fig. 15).

Res. 18: (1-3) Mal'ta'dan ele geçen kuş figürinleri; (4) Mal'ta'dan ele geçen stilize yılan figürini; (5) Ust-Kova'dan ele geçen stilize mamut figürini; (6) Krasni Yar-1'den ele geçen stilize insan (?) figürini; hepsi mamut dişinden üretilmiştir (1-4: Abramova vd. 1967, 170, Pl. 53; 5: Lbova vd. 2020, 6, Fig. 3; 6: Abramova vd. 1967, 173, Pl. 56).

Res. 19: (1) Bereleh yakınlarından stilize mamut çizimi; (2) Askeri Hastane'den ele geçmiş bezemeli nesnelere; (3) Mal'ta'dan ele geçen plaka üzerine stilize mamut betimi; (4) Afontova Gora-3'ten disk üzerine simgesel güneş (?) betimleri; (5) Yana'dan stilize, çizgisel iki antropomorfik figür; Hepsisi mamut dişinden yapılmış (1: Abramova vd. 1967, 160, Pl. 43; 2, 4: Bednarik 1997, Fig. 1-2; 3: Bednarik 1994, 364, Fig. 11; 5: Pitulko vd. 2012, 655, Fig. 12).

Res. 20: Beri-Baykal, Altaylar'daki Ukok Yaylası, Kuzeybatı Moğolistan ve Moğolistan Altaylarından GÜPÇ'a tarihlenen kaya ve mağara resimlerine örnekler: (1-3) Beri-Baykal, Şişkino; (4-5) Ukok, Kalguti; (6-8) Kuzeybatı Moğolistan, Baya-Oygur-2; (9) Kuzeybatı Moğolistan, Tsagaan-Salaa; (10-11) Moğolistan Altayları, Hoyt Tsenher Mağarası; (12-13) Kuzeybatı Moğolistan, Aral Tolgoy ve İşgen Tolgoy (Abramova vd. 1967, 160, Pl. 43; Molodin vd. 2019, 18, Fig. 5, 21, Fig. 9).